

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ

AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ

BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

**“Azərbaycanda vergilərin əmək bazarına təsirinin qiymətləndirilməsi”
mövzusunda**

MAGİSTR DİSSERTASİYASI

Əliyeva Nailə Ənvər

BAKI - 2020

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ

AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ

BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

BMDM-in direktoru

i.ü.f.d., dos. Əhmədov Fariz Saleh

_____ **imza**

“ _____ ” **2020-ci-il**

“Azərbaycanda vergilərin əmək bazarına təsirinin qiymətləndirilməsi”

mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASİYASI

İxtisasın şifri və adı: 060404, “İqtisadiyyat”

İxtisaslaşma: “Əməyin iqtisadiyyatı”

Qrup: 92

Magistrant

Əliyeva Nailə Ənvər

_____ **imza**

Proqram rəhbəri

i.ü.f.d., dos. Hübətova Suqra İnqilab

_____ **imza**

Elmi rəhbər

i.e.d., prof. Kəlbiyev Yaşar Atakişi

_____ **imza**

Kafedra müdiri

i.e.d., prof. Kəlbiyev Yaşar Atakişi

_____ **imza**

BAKİ - 2020

Elm andı

Mən, Əliyeva Nailə Ənvər qızı and içirəm ki, “Azərbaycanda vergilərin əmək bazarına təsirinin qiymətləndirilməsi” mövzusunda magistr dissertasiyasını elmi əxlaq normalarına və istinad qaydalarına tam riayət etməklə və istifadə etdiyim bütün mənbələri ədəbiyyat siyahısında əks etdirməklə yazmışam.

“AZƏRBAYCANDA VERGİLƏRİN ƏMƏK BAZARINA TƏSİRİNİN QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ”

XÜLASƏ

Tədqiqatın aktualığı: Vergi tətbiqinin əmək bazarına təsiri çox mürəkkəb bir məsələdir. Əmək haqqı vergilərindəki dəyişikliklər əmək haqqı, əmək haqqı strukturu və əmək bazarında əmək haqqının necə müəyyənləşdirilməsi ilə sıx bağlıdır. Vergi siyasətinin əmək tələbinə necə təsir edəcəyini müəyyənləşdirmək üçün əmək bazarının struktur xüsusiyyətləri də vacibdir. Bunun üçün zəruri makro və mikro iqtisadi siyasətləri müəyyənləşdirmək və əlaqələndirilmiş şəkildə həyata keçirmək, həmçinin işsizliyin azaldılması üçün ölkənin şərtləri ilə tələb olunan konkret siyasət həyata keçirmək lazımdır.

Tədqiqatın məqsədi və vəzifələri: Tədqiqatın əsas məqsədi yeni iqtisadi mühitdə vergi siyasətinin iqtisadi fəaliyyətinin nəzəri və praktik aspektlərini təhlil etməkdir.

İstifadə olunan tədqiqat metodları: Dissertasiyanın hazırlanmasında sistematik və müqayisəli və faktorial analiz mexanizmləri, riyazi-statistik, analiz və sintez, tarixi, həmçinin induksiya-deduksiya metodlarından istifadə edilmişdir.

Tədqiqat informasiya bazası: Anket məlumat bazası Dövlət Statistika Komitəsinin illik hesabatları, İqtisadiyyat, Maliyyə və Vergilər nazirliklərinin müvafiq materialları, qanunvericilik materialları, yerli və xarici ədəbiyyat, habelə İnternetdə olan məlumatlar tərəfindən formalaşdırılır. .

Tədqiqatın məhdudlaşdırılması: Mövcud yerli ədəbiyyatda müvafiq konsepsiyanın dərin və ətraflı işlənməməsi, lazımi məlumat bazasının olmaması və əsas məhdudiyyətlər mövcuddur.

Tədqiqatın elmi yeniliyi və praktiki nəticələri: Bu elmi iş demək olar ki, böyük praktik əhəmiyyətə malikdir. Ümumiyyətlə, təhlil edilmiş nəticələrdən istifadə edərək ölkədə vergi siyasətinin əmək bazarını stimullaşdıracaq şəkildə təşkili

Tədqiqat nəticələri: İqtisadi böyüməyə mane olmamaq üçün az maaşlı işçilərin daha aşağı vergi dərəcələri ilə üzləşmələri təklif edildi.

Açar sözlər: əmək, vergi, davamlı inkişaf

“ASSESSMENT OF THE IMPACT OF TAXES ON THE LABOR MARKET IN AZERBAIJAN”

SUMMARY

The actuality of the subject: The impact of taxation on the labor market is a very complex issue. Changes in payroll taxes are closely linked to wages, wage structure, and how wages are determined in the labor market. The structural features of the labor market are also important in determining how tax policy will affect labor demand. To do this, it is necessary to identify and implement the necessary macro and micro economic policies in a coordinated manner, as well as to implement specific policies required by the country's conditions to reduce unemployment.

Purpose and tasks of the research: The main purpose of the research is to analyze the theoretical and practical aspects of economic activity of tax policy in the new economic environment.

Used research methods: Systematic and comparative and factorial analysis mechanisms, as well as mathematical-statistical, analysis and synthesis, historical, as well as induction-deduction methods were used in the development of the dissertation.

The information base of the research: The database of the survey is formed by the annual reports of the State Statistics Committee, relevant materials of the Ministries of Economy, Finance and Taxes, legislative materials, domestic and foreign literature, as well as information available on the Internet.

Restrictions of research: In the current local literature, there has been a lack of in-depth and detailed elaboration of the relevant concept, a lack of the necessary database, and major limitations.

The novelty and practical results of investigation: It has been suggested that low-wage workers face lower tax rates so as not to hinder economic growth.

Scientific-practical significance of results: This scientific work has almost great practical significance. In general, using the analyzed results, the organization of tax policy in the country in a way that will stimulate the labor market

Keywords: labour, taxation, sustainable development

İXTİSARLAR VƏ İŞARƏLƏR

ABŞ	Amerika Birləşmiş Ştatları
AI	Avropa İttifaqı
ARDNF	Azərbaycan Respublikasının Dövlət Neft Fondu
AYİB	Avropa Yenidənqurma və İnkişaf Bankı
BMK	Beynəlxalq Maliyyə Korporasiyası
DSMF	Dövlət Sosial Müdafiə Fondu
ƏDV	Əlavə Dəyər Vergisi
İEOÖ	İnkişaf Etməkdə Olan Ölkələr
İEÖ	İnkişaf Etmiş Ölkələr
İƏİT	İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatı
İT	İnformasiya Texnologiyaları
KOS	Kiçik və orta sahibkarlıq
MDB	Müstəqil Dövlətlər Birliyi
ÜDM	Ümumi Daxili Məhsul
ÜMM	Ümumi Milli Məhsul

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ.....	8
I FƏSİL. ƏMƏK BAZARINDA VƏ VERGİ SİYASƏTİ ARASINDA ƏLAQƏLƏRİN QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİNİN NƏZƏRİ METEDOLOJİ MƏSƏLƏLƏRİ	12
1.1. Əmək bazarı və vergi siyasəti arasında əlaqələrin tədqiqinə nəzəri yanaşmalar.....	12
1.2. Vergilərin əmək bazarının inkişafına təsirinin tədqiqi metodları	18
II FƏSİL. AZƏRBAYCANDA VERGİ SİYASƏTİNİN ƏMƏK BAZARINA TƏSİRİNİN TƏDQIQI.....	25
2.1. Azərbaycanda əmək bazarının əsas göstəricilərinin təhlili	25
2.2. Azərbaycanda vergi siyasətinin əmək bazarı göstəricilərinə təsirinin qiymətləndirilməsi.....	37
III FƏSİL. AZƏRBAYCANDA ƏMƏK BAZARINDA VERGİ SİYASƏTİNİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ İSTİQAMƏTLƏRİ	46
3.1. Əmək bazarının tənzimlənməsində optimal vergi sisteminin tətbiqi perspektivləri	46
3.2. Regionlarda səmərəli məşğulluğun təmin edilməsi üzrə vergi siyasətinin təkmilləşdirilməsi istiqamətləri	57
NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR	67
İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI.....	70
Cədvəllərin siyahısı	74
Qrafiklərin siyahısı	74

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı: Əmək bazarının inkişaf etdirilməsinin ən əsas yolu davamlı, yüksək iqtisadi böyüməyə nail olmaqdır. Bunun üçün zəruri makro və mikro iqtisadi siyasətləri müəyyənləşdirmək və əlaqələndirilmiş şəkildə həyata keçirmək, həmçinin işsizliyin azaldılması üçün ölkənin şərtləri ilə tələb olunan konkret siyasət həyata keçirmək lazımdır.

Ölkəmiz müstəqillik əldə etdikdən etibarən tətbiq olunan iqtisadi sabillik və davamlılıq proqramları nəticəsində makro iqtisadi ümumi göstəricilərdə yaxşılaşma təmin olunmuş, iqtisadiyyatımız artım dövrünə qədəm qoymuşdur. İqtisadi artım müəyyən dərəcədə məşğulluğa təsir göstərsə də, lakin bu tam olaraq kifayət edə bilməz. Məşğulluğun artırılmasına yönəlmiş siyasətlər arasında ağıla gələn ilk şey məşğulluq vergi yükünün azaldılması və təşviq siyasətinin tətbiq olunmasıdır. Tədqiqatda ölkəmizdəki vergi siyasətinin məşğulluğa olan təsirləri və bu sahədə tətbiq oluna biləcək digər alternativ metodların potensial təsirləri ilə bağlı qiymətləndirmələr aparılır.

Əmək haqqına vergilərin azaldılması məşğulluq xərclərini azaldır və istehsal xərcləri baxımından ölkəmizin rəqabət qabiliyyətini artırır. Bununla birlikdə, qeyri-rəsmi olaraq azalmanın mümkün artan təsirinə baxmayaraq, azalma dövlət gəlirlərinin azalmasına səbəb olur. Dövlət gəlirlərinin azaldılması alternativ gəlir mənbələrinin yaradılmasını zəruri edir. Bu istiqamətdə tətbiq olunan vergi siyasətinə gəlir vergisi endirimlərinin dolayı vergilərə və xüsusilə istehlak vergilərinə keçməsi daxildir. Gəlir vergilərinin tutulması əmək haqqı alanların gəlirlərini artırsa da, gəlir vergisinin azaldılmasının təsirini araşdırmaq yanlış olardı, çünki bundan gəlir itkisini dolayı vergilərlə və ya digər birbaşa vergilərin artırılması ilə məşğulluğa təsir göstərərdi. Bu mənada vergi siyasətini bütövlükdə nəzərdən keçirmək lazımdır.

Vergitutmanın əmək bazarına təsiri olduqca mürəkkəb bir məsələdir. Əmək haqqı vergilərindəki dəyişikliyin əmək haqqı, əmək haqqının strukturu və əmək bazarında əmək haqqının necə müəyyənləşdiriləcəyi ilə sıx bağlıdır. Vergi

siyasətinin əmək tələbinə necə təsir edəcəyini müəyyənləşdirmək baxımından əmək bazarının struktur xüsusiyyətləri də böyük əhəmiyyət daşıyır.

Tədqiqat vergi siyasətinin əmək tələbinə necə təsir etdiyinə dair suala cavab tapmağa çalışır.

Problemin qoyuluşu və öyrənilmə səviyyəsi: Tədqiqatın predmentini hazırkı dövrdə vergi siyasətinin nəzəri əmək bazarına iqtisadi təsir potensialları və onun problemlərinin öyrənilməsi formalaşdırır. Tədqiqat işinin obyektini isə Azərbaycanın əmək bazarında vergi siyasəti formalaşdırır.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri: Tədqiqatın təməl hədəfi yeni iqtisadi mühitdə vergi siyasətinin iqtisadi fəaliyyət istiqamətlərini nəzəri və təcrübi aspektdən analiz etmək və əmək bazarının yaxşılaşdırılması, onun effektivliyinin artırılması üzrə araşdırmalar aparmaq və bu istiqamətfə yeni təklif və tövsiyələr tərtib etməkdir.

Tədqiqatın işində qarşımıza qoyduğumuz məqsədə çatmaq üçün aşağıdakı vəzifələr nəzərdə tutulmuşdur:

- Vergi siyasəti ilə əmək bazarının yaxşılaşdırılması arasında olan əlaqənin nəzəri konseptual tədqiqi
- Vergi siyasətinin əmək bazarına təsirinin metodoloji aspektlərini təhlil etmək;
- Azərbaycanda hazırkı əmək bazarının göstəricilər əsasında analizini aparmaq;
- Azərbaycanda reallaşdırılan vergi siyasətinin əmək bazarına başlıca təsirlərini təhlil etmək;
- Əmək bazarının tənzimlənməsində optimal vergi siyasətinin tətbiqi effektivliyini dəyərləndirmək ;
- Regionlarda məşğulluğun artırılması üçün optimal vergi siyasətinin tətbiq imkanlarını araşdırmaq.

Tədqiqat obyektı və predmenti: Tədqiqatın obyektı vergilər əmək bazarında qiymətləndirilməsidir. Predmenti vergilərin əmək bazarında tətbiqi yollarıdır.

Tədqiqatın metodları: Dissertasiyanın işlənməsində sistemətik və müqayisəli və faktorial analiz mexanizmlərindən, habelə, riyazi-statistik, təhlil və sintez ,tarixi, o cümlədən də induksiya-deduksiya üsullarından istifadə edilmişdir.

Tədqiqat işinin informasiya bazası: Tədqiqatın məlumat bazasını Dövlət Statistika komitəsindəki illik hesabatları, İqtisadiyyat, Maliyyə, həmçinin Vergilər nazirliklərinin müvafiq materialları və qanunvericilik materialları, daxili, o cümlədən xarici ədəbiyyatlar, həmçinin internet şəbəkəsi daxilində mövzuya müvafiq mövcud olan məlumatlar formalaşdırır.

Tədqiqatın məhdudiyyətləri: Cari yerli ədəbiyyatlarda anlayışın intensiv və müfəssəl işlənilməməsi, lazımi məlumat bazasının məhdudluğu, əsas məhdudiyyətlər olmuşdur.

Tədqiqat işinin elmi yeniliyi: Tədqiqat işinin elmi yeniliyi aşağıda göstərilənlərdən ibarətdir:

- Ən az maaş alan işçilərin iqtisadi böyüməyə maneə törətməməsi üçün aşağı dərəcəli vergi dərəcələri ilə üzləşmələri təklif olunmuşdur.

- Yaşa bağlı tətbiq olunan gəlir vergilərinin səmərəliliyi artırdığı müəyyən edilmişdir.

- Birgə vergi tətbiq olunmasının fərdi vergi tətbiqinə nəzərən daha effektiv olduğu müəyyən edilmişdir. Çünki birincisi əmək təchizatı daha elastik olan şəxslərə daha aşağı marjinal vergi dərəcələrini tətbiq edir.

- Səmərəliliyin artmasına ikinci dərəcəli işəgötürənlərə vergi yükünü azaltan neytral vergi islahatları ilə nail olmaq olar. Bu nəticəyə çatmağın dolaylı yolu, ictimai qayğıya ehtiyacı olan uşaqlara qulluq və yaşlılara qulluq xidmətləri kimi əlavə əmək qüvvəsi mallarını təqdim etməkdir.

- Əmtəə vergisi üzrə fərqləndirmə səmərəliliyin artırılması ola bilər. Xüsusilə, istehlakçı xidmətlərinin alınmasında vergi dərəcəsinin aşağı olması həm agentlərin bazarda işçi qüvvəsi təmin etməsini stimullaşdırır bilər.

- Optimal ixtisar vergiləri işçilərin işdən çıxarıldıqdan və işsiz qaldıqdan sonra gəlirləri itirilən işsizlik müavinətləri və əmək haqqı vergilərinin məbləğinə bərabər təyin edilməlidir.

Nəticələrin praktiki əhəmiyyəti və tətbiq sahələri: Bu elmi iş demək olar, böyük təcrübi önəmə sahibdir. Ümumilikdə, təhlil olunmuş nəticələrdən yararlanaraq ölkədə vergi siyasətinin əmək bazarını stimullaşdıracaq formada təşkil olunması naminə onun təşkili prinsiplərindən, gerçəkləşdirilən yeni reform və irəli perspektivlərdə ondan istifadə edilməsi məsləhət bilinir. İşin nəzəri önəmi isə bu siyasətin tələbələr tərəfdən müfəssəl öyrənilməsini tövsiyyə edilir. Tədqiqat işinin nəticələrindən Azərbaycan Respublikasında vergi siyasətinin gerçəkləşdirilməsində, effektiv əmək bazarı sisteminin təşkil olunmasında, vergi siyasətinin tərəqqisində istifadə edilməsi məqsədamüvafiqdir.

I FƏSİL. ƏMƏK BAZARINDA VƏ VERGİ SİYASƏTİ ARASINDA ƏLAQƏLƏRİN QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİNİN NƏZƏRİ METEDOLOJİ MƏSƏLƏLƏRİ

1.1. Əmək bazarı və vergi siyasəti arasında əlaqələrin tədqiqinə nəzəri yanaşmalar

Ümumiyyətlə vergi siyasəti əmək bazarının nəticələrini müəyyənləşdirməkdə əmək müqaviləsinin icbariləşdirilməsi, işlə təminatmə xidmətləri, təlim proqramları, coğrafi hərəkətliliyə dəstək kimi daha təsirli siyasət tədbirləri ilə müqayisədə daha az rol oynaya bilər. Lakin bu onun əhəmiyyətliliyini heç də azaldan bir faktor deyildir.

Əmək bazarının fəaliyyətini yaxşılaşdırmaq üçün vergi siyasətindən istifadə edərkən onları xüsusi işçi qruplarına (ailəli qadın, tək analar, aşağı təhsilli şəxslər) yönəltmək daha yaxşıdır. İştirak qərarına deyil, işlədilən saatlara təsir etmək üçün vergi siyasətindən istifadə daha effektivdir. Bu tədbirlərin faktiki təsiri barədə məlumatımızı yaxşılaşdırmaq üçün əvvəlcədən qiymətləndirmə prosedurlarını qabaqlamaq vacibdir. Vergi əmək gəlirindən istehlak vergisinə keçidi məşğulluğun artırılmasına və vergitutmanın səmərəliliyinin azaldılmasına yönəlmiş bir strategiyanın bir hissəsi ola bilər; Transferlərdən faydalananlar üçün vergi dəyişikliyinin ƏDV-yə mümkün mənfi paylayıcı təsiri diqqətlə nəzərə alınmalıdır. İslahatlar, ölkə səviyyəsində vergi müavinət sistemlərinin xüsusiyyətləri və institusional parametrlərin daha dərinə nəzərə alınmasına əsaslanaraq, ölkələrarası analizdən daha ayrı bölgü səviyyəsində aparılmalıdır.

Gəlir vergiləri əksər inkişaf etmiş ölkələrdə dövlət gəlirlərinin ən vacib mənbəyidir. Xüsusilə kapitaldan tutulan gəlir vergiləri ölkələr üzrə vergi gəlirlərinin əsas mənbəyi qismində çıxış edir. Məsələn, Eurostat-a görə, 2019-cu ildə ümumi vergi daxilolmalarının dördü birindən çoxu (28.7%) kapitaldan tutulan gəlir vergisi daxilolmalarından ibarət olmuşdur (Rutkowski J., 2016). Mənfəət, kapital mənfəəti, dividendlər, faiz gəlirləri və digərləri, yalnız korporativ gəlir vergisini nümunə kimi götürsək, korporativ gəlirlər üzrə ən yüksək qanuni

vergi dərəcələri ABŞ-da 43% və Yaponiyada 41% olaraq təşkil olunub (Doligalski P., 2019). Bu isə ümumilkdə əmək bazarının inkişafına mane olan bir faktır. Əmək bazarının vergi siyasəti vasitəsi ilə inkişaf etdirilməsi ilə bağlı bir sıra nəzəri konsepsiyalar işlənib hazırlanmışdır. Judd (1985) və Chamley (1986) tərəfindən aparılan tədqiqatlar onu göstərmişdir ki əgər dövlət uzunmüddətli dövrdə əmək bazarını sabit saxlamaq istəyirsə kapitaldan tutulan gəlir vergisini azaltmalı və əsasən əməkdaşlardan alınan gəlirlər vergilərini saxlamalıdır. Chamley-Judd nəticəsi, əmanət tətilinin iş və istirahət arasında ayrıldığı müddətdə fiziki kapitalın zamanla toplandığı böyümə modellərinə əsaslanır. Səbəbi kapital gəlir vergisinin kapital yığılmasını yavaşlatması və əmək gəlir vergisinin statik səmərəliliyi itkisindən daha yüksək olan dinamik bir səmərəlilik itkisinə səbəb olmasıdır (Doligalski P., 2019).

Bir sıra tədqiqatlar yuxarıda qeyd edilən əsas fərziyyəni araşdırmaq üçün məsələyə yenidən baxmış və nəticənin möhkəm olduğunu sübut etmişdir. Məsələn, bir sektorlu böyümə modelindən istifadə edərək, Atkeson, Chari və Kehoe (1999), Chamley-nin fərziyyələrini, heterogen istehlakçılar, endogen böyümə və açıq iqtisadiyyatı olan mühitlərə tək-tək yoxlamış və Chamley-nin nəticəsinin möhkəm olduğunu təsbit etmişlər . O cümlədən bir çox müəllif həm fiziki, həm də insan kapitalı olan iki sektorlu böyümə modellərində optimal kapital vergisini araşdırmış və Chamley-nin nəticəsinin hələ də aktual qaldığını təsbit etmişlər (məs., Lucas, 1990; Jones, Manuelli and Rossi, 1993, 1997) (Doligalski P., 2019).

Bütün yuxarıda göstərilən sənədlərdə sıfır kapital vergisi tapıldı, çünki tei modellərində xas təhrif yoxdur. Bir neçə müəllif modellərindəki xas təhrifləri nəzərə alaraq müsbət optimal kapital vergisi əldə etdi. Məsələn, Barro (1990), Guo və Lansing (1999), Cassou və Lansing (2006) və Chen (2007) məhsuldar dövlət kapitalı, pozitiv xarici cəhətlər və ya qeyri-bərabər rəqabət qabiliyyətli məhsul bazarı kimi modelləri sərbəst buraxaraq müsbət kapital vergilərini açdılar . Əmək bazarı ilə əlaqəli bir modeldə, Domeij (2005) matçın işçisinə matçın formalaşmasına verdiyi töhfədən az kompensasiya edildikdə müsbət kapital vergisi tapdı. Bütün bu sözügedən araşdırmalar əmək bazırının tənzimlənməsində vergi

siyasətinin rolunun araşdırılmasına neoklassik yanaşmalar olmuşdur (Doligalski P., 2019).

Ümumiyyətlə fərdi gəlir vergiləri, işəgötürənlərin və işçilərin sosial təminat fəaliyyətləri, əmək haqqı vergiləri hamısı əmək bazarındakı tarazlığa təsir göstərir. Kapital gəlirlərinə vergilər isə kapital bazarları beynəlxalq miqyasda inteqrasiya olunduqda əmək bazarının nəticələrinə də təsir göstərə bilər.

Əmək bazarı qeyri-kafi rəqabət olduqda vergilərin iqtisadi təsirlərini qiymətləndirmək üçün aktualdır. Tərəqqi dərəcəsi həm məşğulluq səviyyələrinə, həm də insan kapitalının yığılmasına təsir göstərə bilər. Dövlətin vergi daxilolmalarını necə idarə etməsi və vergi sisteminin ümumi quruluşu nəzərə alınmadan vahid vergilərin təsiri düzgün qiymətləndirilə bilməz.

Empirik dəlillər göstərir ki, kişilərin iş saatları və iştirak qərarı vergi dəyişikliklərinə çox da ciddi reaksiya vermir, evli qadınların, tək anaların və aşağı bacarıqlı kişilərin iş saatları və iştirak qərarları vergiyə daha çox cavab verir. Empirik ədəbiyyatda işsizlik nisbətləri ilə orta əmək vergiləri arasındakı müsbət əlaqə aşkarlanmışdır ki, baxmayaraq vergi siyasətindəki dəyişikliklər ölkələrdəki məşğulluq fərqlərinin yalnız çox az hissəsini izah edir.

Optimal vergitutmanın normativ nəzəriyyəsi təklif edir ki, ən az maaş alan işçilər, ən aşağı vergi dərəcələri ilə üzləşməlidirlər. Səmərəlilik qazancları əmək gəlir vergisi cədvəlində yaşdan asılılıq elementlərini tətbiq etməklə və ikinci dərəcəli işəgötürənlərə vergi yükünü azaltan gəlir və neytral vergi islahatı ilə əldə edilə bilər.

Son 50 ildə beynəlxalq vergitutmanın əsas tendensiyalarının təhlili göstərir ki, Avropada yüksək vergi dərəcələri ön plandadır. AB ölkələri tərəfindən son illərdə əmək vergi yükünün azaldılması istiqamətində görülən tədbirlərə baxmayaraq, bütövlükdə AB yenə də yüksək əmək vergisi ilə xarakterizə olunur. Aİ-nin orta əmək qüvvəsinə vergi nisbətinin qeyri-sabitliyi AB daxilindəki əks tendensiyaların nəticəsidir. Bəzi ölkələrdə (Cənubi Avropa) əmək vergisi progressiv olduğu halda, digərlərində (əsasən Şimali və Şərqi Avropada), müvafiq vergilərin progressivliyi aşağıdır. Qalan ölkələr isə (Qərbi Avropa) vergi yüklərini əhəmiyyətli dərəcədə

dəyişdirməmişlər (Universita' bocconi 2011).

Müəyyən bir dövrdə reallaşdırıla bilən milli gəlirə və xərcləmə səviyyəsinə və məşğulluğun həcminə təsir edən bəzi amillər pul miqdarı, faiz dərəcələri, likvidliyə üstünlük kimi pul ilə əlaqəli amillərdir. Bunlardan bəziləri cəmiyyətin davranışı və vərdişləri ilə əlaqəli amillərdir, məsələn, cəmiyyətin istehlak və idxal meyilləri və sahibkarların gələcəyi ilə bağlı proqnozu. Hökumətin işsizlik iqtisadiyyatı şəraitində tam məşğulluğun əldə edilməsi və ya işsizlik və inflyasiya şəraitində bir ölkədə ümumi tarazlığın əldə edilməsi üçün istifadə ediləcəyi əsas siyasət alətləri; pul siyasəti alətləri və maliyyə siyasəti alətləri. Vergi azaldılması əsas maliyyə siyasətinin alətləridir.

“Əmək xərcləri” anlayışı əsasən 3 elementdən ibarətdir (Universita' bocconi 2011); xalis əmək haqqı, sosial təminat sisteminə köçürülməyən əmək haqqı vergiləri və əmək haqqı alan və işəgötürən tərəfindən ödənilən sosial təminat haqları. Əmək fəaliyyətinə vergi yükü anlayışı isə işçilərin sığorta payının və ümumi əmək haqqının faizi kimi gəlir vergisinin ümumi miqdarına aiddir. Bu gəlir vergisindən və işçi-işəgötürən sosial sığorta haqlarından və əmək haqqı vergilərindən, əgər varsa, əmək dəyərinin faizi kimi olur. Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, yalnız birbaşa vergilər məşğulluq vergi yükü daxilində olur. Dolayısı vergilər bu əhatə dairəsinə daxil deyil.

Əmək dəyəri və məşğulluq arasında tərs bir əlaqə olduğuna dair ümumi bir fərziyyə mövcuddur. İş tələbinin hesablanmış təsirini tam aşkarlamaq üçün iş maya dəyərinin azalması üçün işsizlik yüksək və geniş olmalıdır. Əks təqdirdə, əməyin maya dəyərinin azalması xalis əmək haqqının artmasına səbəb olur.

Məşğulluq tələbi mikro səviyyədə rəqabətli firmalar tərəfindən müəyyən edilir. Maaş firmalar və həmkarlar ittifaqları arasında əmək haqqı danışıqlarının nəticəsidir. Birliklər geniş və effektivdirsə, əmək haqqına təsir göstərir. Firmalar işçiləri müəyyən əmək haqqı səviyyəsində işə götürürlər. Əmək haqqı vergilərindən yaranan işçi qüvvəsi tələbinin yükü əyrinin sola keçməsinə səbəb olur. Başqa sözlə; firmalar eyni az əmək haqqı səviyyəsində daha az işçini işə götürürlər. Əgər əmək haqqı ilə bağlı danışıqlar aparılırsa, əmək vergilərinin

azaldılması xərclərin əhəmiyyətli dərəcədə azalmasına səbəb ola bilər. Lakin bu, ümumi əmək haqqı üzərində aparılırsa, əksinə, xərclərin arzuolunan azalmasına səbəb ola bilməz.

İşçi və işəgötürən tərəfindən ödənilən sosial sığorta haqlarının azaldılması, şübhəsiz ki, əmək xərclərinin azalmasına səbəb olacaqdır. Ancaq bunu etmək çox asan deyil. Sosial təminat töhfələri və işsizlikdən sığortanın azaldılması aktuar qalıqlarla sıx bağlıdır və müəyyən bir səviyyədən aşağı endirilə bilməz. Bu mənada vergi dərəcələrində düzəlişlər daha çox maliyyə siyasətinin aləti kimi istifadə olunur. Hökumətlər vergilər çıxmaqla müəyyən miqdarda ictimai mənbələrdən imtina etməklə məşğulluq səviyyəsini artırmağı hədəfləyə bilər. Belə bir siyasətin məqsədəuyğunluğu ictimai balans və makroiqtisadi tarazlıqlar ilə sıx bağlıdır.

Uçota alınmamış məşğulluq forması üçün vergi yükü sıfır olduğu üçün qeydiyyatda alınmamış məşğulluğun yüksək olması bu məsələdə siyasətlərin məşğulluğa təsirini azaldacaqdır. Qeydiyyatda alınmayan fəaliyyətlə məşğul olanlar, rəsmi iqtisadiyyatda eyni fəaliyyətlə məşğul olanlarla müqayisədə rəqabətdə haqsız üstünlük əldə edirlər, çünki vergi və sosial təminat mükafatı kimi maliyyə yükləri daşıyırlar.

Vergilərin toplanmasında ictimaiyyətin başlıca məqsədi onun xərclərini maliyyələşdirməkdir. Bununla birlikdə vergi rejimi bu məqsədlə yanaşı müxtəlif ictimai siyasət məqsədlərinə çatmaq üçün təsirli vasitə kimi istifadə olunur. Məsələn, vergi siyasəti gəlir və sərvət bölgüsünə təsir göstərə bilər. Gəlirin kapital və iş arasında bölüşdürülməsi təbii olaraq bərabər deyil. Lakin, müasir rifah halında bu fərqin müəyyən dərəcədə dövlət xərcləri və vergi azaldılması yolu ilə azaldılmasına çalışılır. Xüsusilə əmək haqqı gəlirlərinə vergilərdə müəyyən meyarlara uyğun güzəştlər etməklə gəlir bölgüsünü əmək haqqı alanların xeyrinə dəyişdirmək məqsədi daşıyır.

Bununla birlikdə, qəbul edilən bir həqiqətdir ki, bu siyasətlər iş motivasiyasını azaldır və iqtisadiyyatda ümumi istehsalın azalmasına səbəb olur.

Bir çox İƏİT ölkəsi sosial şərtlərdən asılı olaraq, ailə qurmaq və uşaq sahibi olmaq kimi gəlir vergi ödəyicilərinə bir sıra üstünlüklər vermişdir. Bu üstünlüklər

vergi güzəştləri şəkildə və ya nağd güzəştlər şəkildə ola bilər. Nağd güzəştlər ümumiyyətlə mənfi vergilər hesab olunur.

Gəlir vergisi sistemləri ümumiyyətlə progressivdir və vergi bazası genişləndikcə artır. Ancaq son illərdə bir çox ölkə vergi strukturunu düzəltmək üçün addımlar atmışdır. Məsələn, Macarıstan vergi dilimlərini 6-dan 3-ə, İtaliya isə 7-dən 5-ə endirmişdir. Bu mənada vergi güzəştləri və azadolmalar əhəmiyyət qazanmışdır. Bu çərçivədə, İtaliya, Fransa, Almaniya, Yunanıstan, Macarıstan, İrlandiya və İspaniyada maaş alan uşaq sayına görə vergi güzəştləri edilir (Doligalski P., 2019).

Digər bir məsələ gəlir vergisinin fərdi qaydada və ya cütlüklərin ümumi gəlirinə görə tutulub-tutulmamasıdır. Bu iki sistem arasındakı fərq əmək təklifinə təsir göstərir. Ailədəki aşağı gəlirli həyat yoldaşına ikinci dərəcəli işçi deyilir. Ailənin ikinci dərəcəli işçiləri ümumiyyətlə əsasən qadınlar hesab olunur.

Vergi ödəyicisinin fərdi deyil, bir ailənin olması və işləməyən həyat yoldaşları üçün vergi azaldılması, xüsusən qadınların işçi qüvvəsində iştirakdan çəkinməsinə səbəb olur. Buna görə də, OECD-nin bir çox ölkəsi fərdi vergi, Kanada, Fransa, İrlandiya, Cənubi Koreya, Lüksemburq, Portuqaliya, İsveçrə və ABŞ kimi ölkələr ailə vergisini seçirlər (Rutkowski J. 2016).

Ölkələrin məşğulluq vergiləri sahəsindəki təcrübələri çox fərqli və mürəkkəb olduğundan, müqayisə edərkən bəzi sadələşdirmələr edilməlidir. OECD tərəfindən vaxtaşırı nəşr olunan “Əmək haqqının vergisi” adlı nəşr, işəgötürən üçün əmək vergiləri və əməyin dəyəri ilə bağlı beynəlxalq müqayisə aparmaq üçün istifadə olunan ən vacib mənbələrdən biridir. Bu nəşrdə müqayisəni asanlaşdırmaq üçün bir sıra metodlardan istifadə olunur. Hesablamalar, istehsal sənayesində çalışan bir işçinin qazandığı orta gəlir əsasında, fərqli gəlir səviyyələrində fərqli ailə quruluşlarına sahib olan əmək haqqı baxımından aparılır. Bu müqayisədə istehsal sənayesində işləyən işçinin orta əmək haqqından istifadə olunur. Zamanla iqtisadiyyatlardakı inkişaf yalnız emal sənayesində işləyən işçinin orta əmək haqqının bir ölkədə orta əmək haqqı səviyyəsini təmsil etmək qabiliyyətini azaldı və orta əmək haqqının daha geniş bir tərifindən istifadə edilməsinə səbəb oldu.

Qeyd ediləcək başqa bir məqam; Vergi sistemlərindəki standart güzəştlər və güzəştlər yuxarıda göstərilən müqayisələrdə istifadə olunan yüklərin hesablanması zamanı avtomatik olaraq nəzərə alınır. Standart endirim, bütün işçilərin heç bir şərtdən asılı olmayaraq qazandıqları endirimlər deməkdir. Standart güzəştlərə dövlət tərəfindən verilən pul dəstəyi də daxildir. Digər tərəfdən, müəyyən şərtlərdən asılı olaraq, müəyyən bir məbləğ üçün xərcləməyi tələb edən standart olmayan endirimlər adlanan endirimlər, avtomatik olaraq hesablamalara daxil edilmir və ayrıca bildirilir.

1.2. Vergilərin əmək bazarının inkişafına təsirinin tədqiqi metodları

Bazar iqtisadiyyatının yüksək həddə tərəqqi etdiyi dövlətlərdə əhəlinin məşğulluq səviyyəsi və əmək bazarının dövlət tərəfdən tənzimlənməsi mexanizminə aşağıdakı üsullar daxildir (Paşayev Z.Ş., 2009: səh.278):

1. **İqtisadi üsullar** - iş yerlərinin ərsəyə gətirilməsi və mövcud olanların saxlanması üzrə sahibkarları təşviq etmək üçün güzəştli kreditləşdirmə, vergi siyasəti yeridilməsi, professional kadrların hazırlanmasının gerçəkləşdirilməsi;

2. **Qurumi üsullar** - məşğulluq və işədüzəltmə xidmətinin, məlumat və ixtisasyönümü, kadrların hazırlanması və yenidən hazırlanması sistemlərinin ərsəyə gətirilməsi;

3. **Qanunvericilikdə** nəzərdə tutulan inzibati üsullar-əmək kontraktlarının bağlanması, iş gününün uzunluğu, əməkdaşlar iş zamanından artıq işlədikləri situasiyalarda maaşın ödənilməsi, saatlıq minimal əmək haqqının müəyyən olunması, məşğulluğun təmin edilməsi ilə əlaqəli sahibkarlar tərəfdən yerli fondlara ödəmələrin tətbiq edilməsi, işədüzəltmə kvotalarının müəyyən edilməsi qaydalarının nizamlanması və s.

Qanunvericilikdə nəzərə alınan tədbirlər cəmiyyət daxilində sosial təbəqələşmənin məhdudlaşdırılmasına yönləndirilməlidir. Bu vaxt dövlət tərəfdən tənzimləmənin dolayı və bilavasitə təsiretmə vasitələri arasındakı optimal nisbət ərsəyə gətirilməlidir. Dolayı təsiretmə vasitələri təsərrüfatçılıq mühitinin dəyişdirilməsinə yönləndirilmiş makroiqtisadi “alət”lərdən istifadə edilməsini nəzərdə tutur, geniş

miqyaslı əhali təbəqəsini ehtiva edir, əməyə olan ehtiyacın tənzimlənməsinə təsir nümayiş etdirir. Bilavasitə təsiretmə tədbirləriyə əmək bazarı ilə əlaqəli dövlət proqramları vasitəsi ilə gerçəkləşdirilir.

Dövlət siyasəti, o cümlədən aşağıdakı kimi gerçəkləşdirilə bilər (Rzayev P.Q., 2013: s.32):

1. Passiv məşğulluq siyasəti tətbiqi. Bu siyasət boş qalan iş yerlərinin tutulması istiqamətində və işsizliyə əsasən müavinətin verilməsinə yönləndirilir.

2. Aktiv məşğulluq siyasəti tətbiqi. Bu siyasət ümumi işsizliyin aradan qaldırılmasına yönləndirilən sərmayə, maliyyə, kredit, vergi siyasətinin yardımı ilə gerçəkləşdirilir.

Məşğulluğun mühitinə təsir nümayiş etdirilməsinin ən labüd yollarından biri də müstəqilləşmiş iş yerlərinə müvafiq olaraq iş qüvvəsinin yenidən tərtib edilməsi miqyasının hərtərəfli tərəqqi etdirilməsini ehtiva edir. Bununla əlaqəli olaraq, həm də işçi qüvvəsinin peşə-ixtisas həddinin yüksəldilməsi, əmək və biznes aktivliyinin təşviqi, kiçik və orta sahibkarlığın tərəqqi etdirilməsi özəl önəm kəsb edir. Əmək haqqıların ödənilməsində yeniliklərin tətbiqi, əməyin təşviq edici funksiyasının təmin edilməsi da az önəm kəsb etmir. Məşğulluğun tənzim edilməsinə gəldikdə isə bu prosedur müəyyən məbləğdə xərc istəyir.

Qərbin tərəqqi etmiş dövlətlərində məşğulluğun təmin olunması proqramlarının gerçəkləşdirilməsinə sərf edilən xərclər ÜDM-də xeyli özəl çəkiyə (2,0-5,5%) sahibdir. Həmçinin də kütləvi işsizliyin yaranamsının qarşısını almaq məqsədilə qabaqlama tədbirlərinə yönləndirilən dövlət siyasəti özəl önəm kəsb edir.

Bununla da, məşğulluq proqramlarını işləyib tərtib edərkən aktiv və passiv tənzimləmə arasındakı nisbəti əsaslandırmaq, digər sözlə, vəsaiti sadəcə olaraq ayırmaqla yetinməmək, həm də valyutanın kimə və nə üzrə verilməsini bilmək lazımdır.

Beynəlxalq praktika, xüsusən də İsveç təcrübəsi nümayiş etdirir ki, aktiv məşğulluq siyasətinin tətbiqi insanların kütləvi şəkildə əmək bazarına çıxışının qarşısını almaqla, nəinki ən effektiv sosial müdafiə vasitəsi funksiyasını icra edir, o

cümlədən də passiv məşğulluq siyasətinə nəzərən müəyyən üstünlüklərə sahib olduğunu göstərir.

Əhali məşğulluğu və əmək bazarı üzrə dövlət tənzimlənməsi istiqamətində aşağıdakı üsullardan istifadə edilir (Quliyev T.Ə, 2011: s. 90):

- **proqram-hədəfli metod;**
- **normativ metod;**
- **balans metodu.**

Direktiv xüsusiyyətli dövlət planı olmadığı mühitdə proqram-hədəfli üsulun funksiyaları dəyişikliyə uğrayır və o daha müfəssəl formada yayılmağa başlayır. Dövlət siyasətinin gerçəkləşdirilməsi mexanizmi olan məşğulluq proqramı çeşidli həddlərdə işlənilib tərtib edilir və gerçəkləşdirilir. Burada məşğulluq və əmək bazarına aid bölgəvi proqramların, eləcə də çeşidli demoqrafik qruplar (qadınlar, gənclər, və s.) üçün proqramların işlənilib tərtib edilməsi özəl aktualıq daşıyır. Normativ üsuldan xidmət bölmələrində iş qüvvəsinə olan ehtiyacı əsaslandırmaq üzrə istifadə olunur. Bazar iqtisadiyyatı mühitində sosial normativlərin əsaslandırılması xüsusən zəruridir. Müvafiq normativlərə işsizliyin yol verilə bilən həddi, əhalinin sosial mühafizəsini təmin edən minimal sosial normativlər, yaşayış səviyyəsi və sosial tərəqqinin minimum standartları şamil edilir.

Məşğulluqla əlaqəli olaraq balans üsulundan da çox istifadə edilir . Misal üçün, toplam əmək resursları balansı əmək resursları ilə onların bölüşdürülməsi arasındakı toplam proporsiyaları səciyyələndirir. Toplam əmək resursları balansını tamamlayan, həm də balansın digər cəhətlərini əks etdirməyə potensial yaradan iş yerləri balansıdır. Onun təməli hədəfi təsərrüfatların ərazi miqyasında təşkili vaxtı bütün mülkiyyət formalarına aid olan təşkilatların sərmayə proqramlarını bölgələrin əmək resursları ilə uzlaşdırmasını ehtiva edir. O, iş məkanları ilə işləyənlər, iş məkanlarının komplektləşdirilməsi üzrə tələb edilən əməkdaş sayı ilə normativ sıralama əmsalı arasındakı tarazlığı nümayiş etdirir. Onun təməlinə və iş yerinin dəyəri indikatorundan istifadə etmək ilə kapital qoyuluşunun miqyasını və onun təkrar istehsal quruluşunu (yeni iş yerlərinin ərsəyə gətirilməsi və onların texniki aspektdən təkmilləşdirilməsi və s.)

proqnozlaşdırmaq mümkündür. Kapital qoyuluşu olmadan əmək effektivliyi ilə fondla silahlanma arasındakı vacib nisbəti təmin etmək mümkün olmur. Odur ki, əmək effektivliyi artımının proqnozlaşdırılan sürətinə nail edilməsi üzrə kapital qoyuluşunun potensial artımının obyektiv şəkildə ölçülməsi çox zəruridir. İş yerləri balanslı bölgə həddində məşğul əhəlinin say və struktur proqnozlaşdırılması və onun tələb edilən sərmayələrlə münasibətləndirilməsinin təməl alətinə çevrilməlidir.

Hal-hazırda ölkədə əmək bazarının tənzimlənməsi bölməsində dünya praktikasında özünü doğrultmuş üsullardan istifadə edilir. Şübhəsiz ki, dünyada var olan əmək bazarı tənzimlənmə modellərinin pozitiv aspektləri ilə birgə, neqativ aspektləri də mövcuddur. Odur ki, qeyd edilən praktikanın pozitiv aspektlərindən yararlanmaq, vaxt keçdikcə baş tutan yeniliklərdən istifadə etməklə təkmil məşğulluğun təmin edilməsi və işsizliyin minimalizasiyası bölməsində hədəfyönlü işlər görmək, tədbirlər gerçəkləşdirməklə ölkənin iqtisadi imkanının artırılması və xalqımızın yaşayış səviyyəsinin artırılmasında çox böyük nailiyyətlər əldə edilməsi mümkündür.

Dövlətin əmək bazarının təkmilləşdirilməsində vergi siyasəti effektivliyi vergitutma sistemində tətbiq olunan prinsiplərdən önəmli həddə asılıdır. Vergitutmanın prinsipləri - vergi sferasında var olan əsas ideya və qaydaların məcmusunu ehtiva edir.

Vergitutma sistemləri ərsəyə gətirilərkən meydana çıxan təməl məsələlərdən biri də onun təşkili və fəaliyyət nümayiş etdirməsi üzrə lazım olan prinsiplərin proporsional müəyyən olunmasıdır. Bu situasiyanı düzgün müəyyən etmədən səmərəli vergi sistemi və əmək bazarına effektiv təsirinə planlaşdırılması mümkün deyil. İstənilən tərəqqi etmiş dövlətin vergi sistemi onun təməl ideya və qaydalarının təməlini formalaşdıran müəyyən prinsiplərə istinadlanır. Əhəlinin sosial-iqtisadi mühiti və əmin-amanlığı onlara çox bağlı olduğundan bu prinsiplər daim ictimaiyyətin diqqət mərkəzində olmuşdur. Birinci dəfə bu prinsiplər 1776-cı ildə ingilis iqtisadçısı Adam Smit tərəfdən işlənib tərtib edilmişdir. O, vergitutmanın dörd əsas prinsipini qeyd etmişdir:

- 1) ədalətlik;
- 2) müəyyənlik;
- 3) səmərəlilik;
- 4) effektivlik (Бабиц А.М., Павлова Л.Н., 2010: с.687).

Ədalətlik prinsipinə istinadən bütün vergi ödəyənlərdən vergi tutulmalıdır, yəni ki ölkədə olan hər bir vətəndaş dövlət məsrəflərinin maliyyələşdirilməsində öz gəlir və potensiallarına müvafiq olaraq çıxış etməlidir.

Sosial ədalətlik prinsipi vergi siyasətinin kütləviliyini və vergilərin vətəndaşların qazancları ilə nisbətdə onlar arasındakı bərabər ölçülərlə paylanmasını nəzərdə tutur. Verginin bu prinsipinə istinadən vergilər dövlət məsrəflərinin uyğun hissəsinin maliyyələşdirilməsində çıxış etməli olan vergi ödəyənlərdən onların potensialları diqqətə alınmaqla tutulmalıdır.

Müəyyənlik prinsipinə istinadən vergilərin məbləği onların kalkulyasiyası, tutulması və ödənilməsi metodları vergi ödəyicisinə öncəcadən məlum olmalıdır. Bu transformativ sosial-iqtisadi mühitdən asılı olaraq vergi sistemində müəyyən transformasiyalar tətbiq olunmaqla təməl vergi tipləri və onların həddlərinin uzun müddət ərzində stabil qalması deməkdir. Vergi siyasətində müəyyənlik prinsipi vergilərin ödəmə müddətinin, onların hesablanması metodlarının və ödəniş məbləğinin konkret müəyyən olunması üzrə lazımdır. Vergilərin hesablanması üsulu vergi ödəyicisi üzrə sadə və aydın olmalıdır.

Səmərəlilik prinsipinin məzmunu onu ehtiva edir ki, vergilər vergi ödəyicisi üzrə səmərəli olan zamanda və metodla tutulmalıdır. Vergi ödənilmə sistemi və metodu vergi ödəyicisi üzrə aydın və səmərəli olmalıdır. Burada onu da bildirmək lazımdır ki, vergitutmanın müvafiq prinsipi yalnız vergi ödəyicilərinin qanunlara riayət etdiyi hallarda səmərəli olar.

Vergitutmanın ən labüd prinsiplərindən biri effektivlik prinsipidir. Bu prinsipin məzmunu onu ehtiva edir ki, bütün vergilər iqtisadi aspektdən hədəfönlü olmalıdır. Yəni hər hansısa verginin tətbiqi mənfi nəticə verməsin və dövlət onun tutulmasına xərclədiyi vəsaitləri minimal saxlasın. Bu səbəbdən də bu və yaxud başqa vergi tipini tətbiq edərkən mütləq şəkildə ölkənin iqtisadi mühitini, yerli

ənənələrini, ictimai psixologiyasını və vergilərin yığılması üçün vergi orqanlarının potensiallarını diqqətə almaq lazımdır (Бабич А.М., Павлова Л.Н., 2010: с.680).

Hal-hazırda bazar iqtisadiyyatı tərəqqi etmiş dövlətlərdə vergi siyasəti əsasən 2 yeni problemin həlli istiqamətinə: iqtisadi artımın təşviq edilməsinə və əmək bazarının tənzimlənməsinə yönəlmişdir. İEOÖ-nin , habelə Azərbaycanın vergi sistemi qarşısında dayanan vəzifələr, reallıqda elə qeyd edilən problemlərin həllini nəzərdə tutur. Uyğun vergi siyasətinin ərsəyə gətirilməsi davamlı inkişaf prosesində olan respublikamız üzrə olduqca böyük önəm kəsb edir. Son vaxtlar bu yöndə aparılan işlər mütəşəkkil bir hal almış, bu bölmədə yol verilmiş taktiki və strateji və xətalərin ardıcıl formada aradan qaldırılması işinə başlanılmışdır. İndiki bazar iqtisadiyyatının dayanıqlı inkişafı mühitində ölkədə baş tutan radikal iqtisadi transformasiyalar dövlətin iqtisadiyyata təsir vasitələrinə də toxunmuşdur. Dövlətin təsir vasitələri dedikdə, birinci sırada dövlət büdcəsi və onunla birbaşa əlaqədar olan vergi sistemi başa düşülür. İstənilən dövlət bazar iqtisadiyyatının mənfə nətəcələrinə təsir etmə və iqtisadiyyatın idarə olunması aləti qismində vergilərdən, vergi siyasətindən və bütünlükdə vergi sistemindən istifadə edir.

Toplam iqtisadi tərəqqinin təməl şərtlərindən biri əmək bazarında dinamik vergi siyasətinin təşkil olunması və gerçəkləşdirilməsidir. Məhz bu səbəbdən, vergi işinin təşkilində xarici dövlətlərin praktikasından faydalanaraq ideal vergi siyasətinin təşkil edilməsi zəruridir. Son nəticədə, vergi strategiyası elə bir sistemin təşkil edilməsinə gətirib çıxarmalıdır ki, həmin sistem iqtisadi menecment funksiyasını normal formada gerçəkləşdirməyə müvəffəq olsun. Elə bu səbəbdən də təkmil vergi siyasətinə çox böyük tələbat mövcuddur. Vergi qoyma siyasəti vergi monitorinqinin təşkil olunması, vergilərin daxil olmasının təhlili, büdcəyə daxil olmaların mühiti və proqnozlaşdırılması ilə birlikdə iqtisadi artımı və o cümlədən də sosial bölmənin iqtisadi təminatını ərsəyə gətirən sərmayələrin təşviq edici təsirini müəyyən etməlidir. İnkişaf etmiş dünya ölkələrinin praktikası nümayiş etdirir ki, modern vergi sistemi elmi-texniki inkişafın ehtiyatların və əməkdaş qüvvəsinin quruluş yerdəyişmələrini, az tapılan əmtəələrin buraxılışını, sahibkarlığın tərəqqisini təşviq etməlidir. Eyni zamanda

inhisarçılıq,məsrəflərin çoxalması,möhtəkir fəaliyyət,inflyasiya qismində neqativ meylləri boğmalıdır. Vergiqoymanın təşviq edici funksiyasının möhkəmləndirilməsi və sərmayələrin kəmiyyət baxımından artırılması onların proqram təminatını ehtiva edir. Bu proqramın nəzdinə dövlət və ərazi menecment orqanlarının məntiqi ardıcılıqla gerçəkləşdirilən müəyyən tədbirləri aid olmalıdır.bu tədbirlərə aşağıdakılar şamil edilir: (Musayev A., 2014: s.45-46)

- vergi qanunvericiliyinin stabilliyinin təmin olunması;
- vergilərin sayının artırılmasını məhdudlaşdırılması;
- vergilərin əsassız çoxluğundan imtina olunması;
- vergi sistemində bütöv təsərrüfat ili üzrə hər hansı transformasiyalara yol verilməməsi;
- vergi yükünü ağırlaşdıran düzəlişlərin olunmasının uzun müddətli period üzrə dondurulması;
- istehsalçıya əlavə təşviq ərsəyə gətirmək üzrə vergi güzəştlərinin tətbiq olunması;
- vergi sisteminin hədəfyönlülüyünün möhkəmləndirilməsi,tənəzzül mühitində istehsal həcmələrini həqiqi olaraq artıran və bu prosesə vəsaitlərin sərmayə olunmasını gerçəkləşdirən təşkilatlara üstünlük verilməsi;
- sərmayədarların əmanətlərinin və istehsalın, paralel olaraq sosial bölmə obyektlərinin saxlanılmasına yönələn mənfəətin vergidən sərbəst olması.

II FƏSİL. AZƏRBAYCANDA VERGİ SİYASƏTİNİN ƏMƏK BAZARINA TƏSİRİNİN TƏDQIQI

2.1. Azərbaycanca əmək bazarının əsas göstəricilərinin təhlili

Əhalinin gəlirlərinin həddi və tempi effektiv məşğulluğun gerçəkləşdirilməsi ilə bilavasitə əlaqəlidir. Əhalinin bir çox hissəsinin gəlirləri əmək fəaliyyəti əsasında əldə edilir. Buna səbəbdən də əmək bacarıqlı əhalinin onun peşəsinə, ixtisasına, bacarığına və motivlərinə müvafiq işlə təmin edilməsi onların gəlir qazanmasının təməl şərtidir. Məhz, bu rakursdan cəmiyyətin sosial-iqtisadi tərəqqisində məşğulluqla əlaqədar məsələlər labüd yer tutur. Məşğulluğun dövlət tərəfdən təmin olunması ölkənin bütün əhalisinin qazandıqları gəlirlərə bilavasitə təsir nümayiş etdirir. Məlumdur ki, əhalinin müfəssəl təkrar istehsalına sahib olan dikedövlətin əmək sektoruna yönələn əməkdaş qüvvəsi hissəsində gündən-günə artım müşahidə edilir.

Məşğul olan əməkdaş qüvvəsinin artım tempi cəmiyyətdə həyat səviyyəsinin yaxşılaşdırılmasını ehtiyac edir. Bunun təməlini isə, əmək sektorunda əldə olunan gəlirlərin artımı formalaşdırır. Qeyd edilən məsələ ilə əlaqədar vurğulamaq lazımdır ki, məşğul olan əhalinin bir çox hissəsi əksər halda qeyri-dövlət sferasında fəaliyyət nümayiş etdirir, ona görə ki burada onların əldə etdikəri əmək haqqı təməl yaşayış tələblərini ödəməyə potensial verir. Buna görə dövlət sferasında əmək haqlarının həddinin uyğun qaydada yüksəldilməsi və müəyyən sosial xidmətlərin əməkdaşlara təqdim edilməsi bölməsində labüd addımlar atılmalıdır. Fəaliyyətin nəticəsi olaraq ixtisaslı əməkdaş qüvvəsini bu sferada çalışmağa yönəltmək mümkündür. Bununla əlaqəli əmək sektorunun seçimi vaxtı insanların daha çox alternativ seçimlərdən istifadə potensialları genişlənir. Nəticədə məşğulluq bölməsinin tərəqqisində təməl prinsip - könüllü və müstəqil variantlar məhz belə mühitdə tam formada gerçəkləşdirilir (Bayramova S.R., Qurbanova S.Ə., 2009: s. 240).

Modern periodda Azərbaycanda gerçəkləşdirilən makroiqtisadi reformlar çərcivəsində yüksək inflyasiya mühitində sərmayəçilərin qeyri - müəyyənlik

vəziyyətində olmaları və irəli işlərin gerçəkləşdirilməsində müəyyən mürəkkəbliklərlə üzləşmələri barəsində daha dolğun informasiyalar olması çox zəruridir. Son vaxtlarda əldə olunan müşahidələr göstərir ki, AZN-in ucuzlaşması ilə münasibətlərdə biznes fəaliyyəti dollarla əlaqədar olan müəssisələrdə müəyyən narahatlığın olmasını nümayiş etdirir. Hökumət tərəfdən AZN-in devalvasiyası ilə əlaqəli maliyyə sferasında nizamlama aparılması məşğulluğun təmin olunmasında pozitiv rola sahib biznes fəaliyyətinin tərəqqisinə mane olan əngəllərin ortadan qaldırılması, xarici - iqtisadi fəaliyyət şəffaf rəqabət mühitinin ərsəyə gətirilməsi üçün ölkənin gömrük orqanlarının işinin təkmilləşdirilməsi üçün də tədbirlərin gerçəkləşdirilməsinə, paralel olaraq uyğun gömrük tarif rüsumlarının tətbiq olunmasına yenidən baxılması əlbəttə yaxşı olardı.

Məşğulluq həddinin yüksəldilməsinə təsir edən faktorlardan biri də qeyri - neft sferasının tərəqqi etdirilməsi və aqrar təsərrüfat əmtəənin ixracatı ilə əlaqədardır. Aparılan araşdırmaların nəticələri isbat edir ki, ölkədə aqrar bölmə əmtəələrinin istehsalı və emal həcmi müqayisəli üstünlüyə sahibdir. Yalnız son dövrlərdə ölkənin istehlak bazarında dəyərlərdə baş tutan transformasiyalara istinadən daxili aqrar təsərrüfat əmtəələrinin pərakəndə satış dəyərlərində əks edilmişdir. Respublika iqtisadiyyatın tərəqqisinin daxili ərzaq əmtəələrin istehsalı, ixracatı və istehlakçılara çatdırılması yönündə qurulması effektiv məşğulluğun təmin olunmasına müfəssəl potensiallar açır. Qeyd edək ki, bu yöndə dövlət tərəfdən hədəfyönlü və ardıcıl tədbirlərin gerçəkləşdirilməsinə ciddi fikir verilir.

Ölkədə bank sferasının təkmilləşdirilməsi məşğulluq siyasətinin effektivliyinin təmin olunması və yeni iş yerlərinin ərsəyə gətirilməsi üzrə yeni potensialları ərsəyə gətirə bilər. Ölkəmizdə orta və kiçik sahibkarlığın təşkil olunması və onun tərəqqisinin təmin olunması üçün ölkədə bank olmayan mikrokreditləşmə qurumları ərsəyə gətirilmişdir. Belə qurumlar kiçik və orta biznes subyektlərinə tərtib edilmiş sahibkarlıq fəaliyyəti planlar təməlinə kreditlər təklif olunur. Sahibkarlıq fəaliyyəti planlarında proyektin üstünlüyü, onların effektivliyi və kreditlərin hansı müddətdə ödənilməsi şərtləri və istiqamətləri öz əksini tapır. Bu vaxt kreditin alınmasının təməl vacib şərti qismində girovun

qoyulması hesab olunur. O cümlədən banklarda ərsəyə gətirilmiş Fondlar hesabına da biznes fəaliyyətinin diversifikasiyalaşdırılması və tərəqqisi maliyyələşməni gerçəkləşdirilir.

Respublikamızda effektiv məşğulluq siyasətinin gerçəkləşdirilməsində, əhalinin aztəminatlı hissəsinin sosial mühafizəsinin və işsiz vətəndaşların işlə təmin olunmasında dövlətin büdcə, valyuta - kredit siyasəti mühim rol oynamalıdır. Son zamanlarda bu proseslərin gerçəkləşdirilməsi sayəsində biznes fəaliyyəti ilə məşğul olan vətəndaşların sayı nəzərə çarpacaq həddə artmışdır. Ölkədə sahibkarların toplam bölgüsünə əsasən onların 15,5 %ini hüquqi şəxslər bir çox hissəsini, yəni 84,5 %ini isə fiziki şəxslər formalaşdırır. Fiziki şəxslərin təməl hissəsi nəqliyyat, xidmət, ticarət və aqrar bölmələrində fəaliyyət nümayiş etdirirlər.

Azərbaycanda son illərdə məşğulluq bölməsində dəyişilməz bir tendensiya diqqətə alınır: iqtisadiyyatda məşğul olanların sayı gündən-günə yüksələn artım tempi ilə dəyişilir. Deməli, əmək resurslarının artan hissəsinin əksər çoxluğu ictimai istehsalatda fəal iştirak edir və uyğun yeni iş yerlərinin açılmasını ehtiyac edir.

Cədvəl 1: Məşğulluq bölməsində təməl sosial-iqtisadi indikatorlar

	2014	2015	2016	2017	2018
Vətəndaşların toplam sayı, min nəfər	8347,4	8436,4	8532,7	8629,8	8896,8
İqtisad baxımdan aktiv vətəndaşların sayı, min nəfər	3865,2	3906,5	4264,2	4295,4	4318,1
İqtisadiyyatda məşğul olan şəxslərin orta illik sayı, min nəfər	3809,4	3850,3	3973,0	4014,1	4056,2
Rəsmi qeydiyyatdan keçən işsiz şəxslərin sayı, nəfər	55945	56344	53861	50661	44482

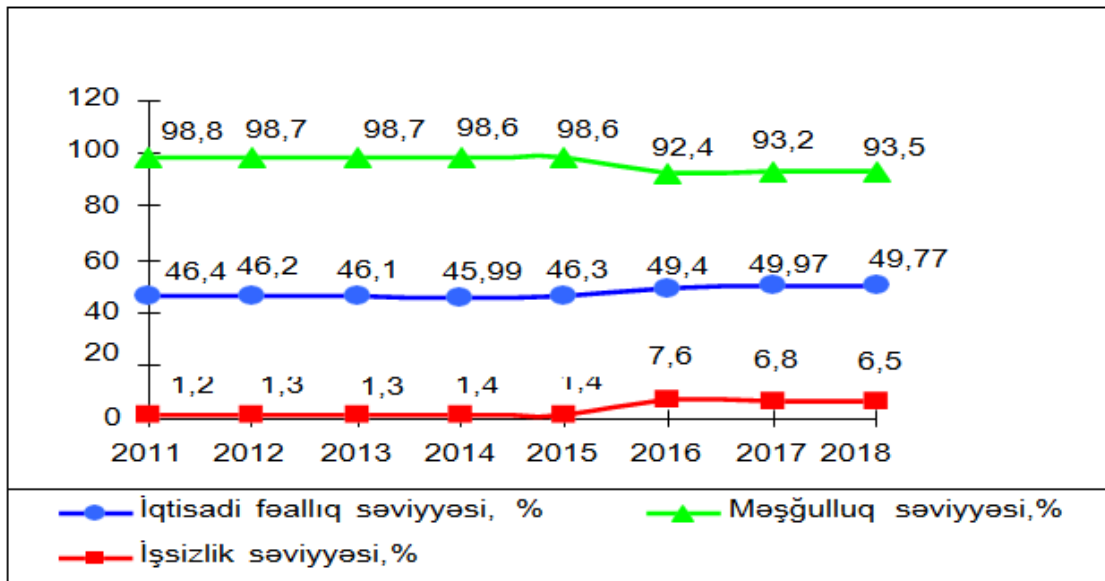
Mənbə: <http://sosial.gov.az/3320>, materialları əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Cədvəldən görüldüyü qismində, iqtisadi aktiv əhalinin və iqtisadiyyatda məşğul olanların ümumi sayı ildən-ilə artmışdır. Deməli, 2018-ci ildə 2014-cü illə nisbətdə iqtisadi aktiv əhalinin sayı 11,7% artmış, iqtisadiyyatda məşğul olanların

ümumi sayı isə 6,5% artmışdır. Öz sırasında rəsmi olaraq qeydiyyatdan keçmiş işsizlərin sayı isə 2014-cü ildə var olan analoji indikatora istinadən 2018-ci ildə 79,5% olmuşdur. Rəsmi olaraq qeydiyyata alınmış işsizlərin sayında nəzərə çarpacaq həddə azalma müşahidə edilmişdir. Bu da ölkədə məşğulluq bölməsində dövlətin apardığı siyasətin əsaslı göstəricisidir. Məşğulluqla əlaqədar fəaliyyətdə iqtisadi aktiv əhalinin, işsizlərin, məşğul olanların bir-biri ilə qarşılıqlı münasibəti mütləq diqqətə alınmalıdır.

Məşğulluq həddi məşğul olan əhalinin iqtisadi aktiv əhaliyə nisbət ilə müəyyən edilir. İşsizlik həddi işsizlərin sayının iqtisadi aktiv əhaliyə nisbət ilə müəyyən edilir. İqtisadi fəallıq həddi iqtisadi aktiv əhalinin toplam əhalinin sayına nisbət ilə müəyyən edilir. Bu bölmədə son illər üçün var olan indikatorların qarşılıqlı münasibətini aşağıdakı qrafikdən görmək olar (qrafik .1).

Qrafik 1: Məşğulluğun təməl indikatorları

Mənbə:

http://www.sdf.gov.az/development/uploads/grantlar_uzre_neshrler/eif_kitabrlar/kadr_potensial_i_azerb_modeli_c.ismayilov.pdf, materiallarından istifadə edilərək müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Qrafikdən görüldüyü qismində, iqtisadi aktiv əhalinin və iqtisadiyyatda məşğul olanların ümumi sayı ilbəil artım göstərmiş və əhalinin iqtisadi fəallıq həddi 2018-ci ildə 49,8%-ə çatmışdır. Beləliklə, əhalinin təqribən yarısını işləyən və hazırda iş axtaranlar formalaşdırır. Bazar iqtisadiyyatı mühitində əhalinin

məşğulluğu məsələlərinin həlli dövlətlə birgə, iş adamlarının-sahibkarların da üzərinə düşür. Məsuliyyət bölgüsü prinsipinə istinadən dövlət sahibkarlığın tərəqqisi üzrə səmərəli hüquqi-normativ bazasının formalaşdırılmasında və tərəqqi strategiyasının gerçəkləşdirilməsində böyük rol oynayır. Burada təməl hədəf əhalinin bütün gəlirlərinin artırılmasından və həmçinin onların həyat həddinin ardıcıl olaraq yaxşılaşdırılmasından ehtiva edir.

Yeni, yəni bazar iqtisadi əlaqələrinin təşkil olunması, sahibkarlığın tərəqqi olunması, effektiv işgüzar vəziyyətin ərsəyə gətirilməsi ilə əlaqəli atılan pozitiv addımlar məşğulluq və əmək bazarı bölməsində uğurlar qazanmağa potensial vermişdir. Beləliklə, son 12 il ərzində ölkəmiz dünyada iqtisadi və sosial rakursdan ən dinamik tərəqqi edən dövlətlərdən biri olmuşdur. 2004-cü ildən 2018-ci ilə kimi toplam daxili əmtəəmiz 3,5 dəfədən çox artmışdır (stat.gov.az-2019). Sevindirici haldır ki, prezidentimizin rəhbərliyi ilə aparılan siyasətin nəticəsi olaraq qeyri - neft sferası 6 % artmışdır və bu yöndə işlər müvəffəqiyyətlə davam etdirilir. Sənaye əmtələri istehsalı 2,7 dəfə artmışdır. Həmçinin, 12 il ərzində isə ölkə iqtisadiyyatına 180 milyard dollardan çox sərmayə yönləndirilmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, Davos Dünya İqtisadi Forumunda ölkənin iqtisadi bölmədə rəqabətqabiliyyətliliyinə əsasən 38-ci yerdə olduğu qeyd olunmuşdur. Yeni iqtisadi vəziyyətdə dövlətin məşğulluq siyasətinin iqtisadi, hüquqi və qurumi təməlləri 2001-ci il iyulun 2-də qəbul edilmiş “Məşğulluq barəsində” AR-nın Prezidentinin 9 avqust 2001-ci il tarixli fərmanında təsdiq olunmuşdur. Qanunda nümayiş etdirilən müddəaların icra edilməsi ölkəmizdə əmək bazarının tənzim olunmasında dövlət siyasətinin önəmini və rolunu artırmışdır. O cümlədən bu Qanun məşğulluğun təmin olunmasında, məşğulluq siyasətinin vasitə və yönlərinin təşkil olunmasında, institusional mühitin ərsəyə gətirilməsində və təkmilləşdirilməsində mühim rol oynamışdır. Həqiqətəndə bu dövrlərdə ölkəmizdə 1 milyon yarım yeni iş yeri ərsəyə gətirilmişdir ki, bunların da təqribən 1 milyonu daimi iş yerləridir. İşsizliklə əlaqədar aparılan uğurlu və vacib tədbirlər sayəsində işsizlik 5 %ə qədər düşmüşdür (<https://edu.e-cbar.az/> -2018). Əhalinin gəlirləri 6,6 dəfə artmış, əmək haqqı isə 6,1 dəfəyə qədər yüksəlmişdir. Dövlət Statistika

Komitəsinin informasiyalarına istinadən, 2017- ci ildə ölkəmizdə 9535,2 min nəfər əhalinin əmək bacarıqlı yaşda olan hissəsi 6150,2 min nəfər qədər təşkil etmişdir. Əmək bacarıqlı yaşda olanların 4840,6 min nəfəri və yaxud 78,7 %i iqtisadi aspektdən aktiv əhali təbəqəsidir ki, bunların 2226,7 min nəfəri (48,4%) qadın, 2376,2 min nəfəri, (51,6%) kişi olmaqla, 4602,8 min nəfəri iqtisadiyyatda məşğul olanlardır. İqtisadiyyatda məşğul olan ümumi əhalinin 1178,3 min nəfəri (25,6%) dövlət sferasında, 3424,8 min nəfəri (74,4%) isə digər sferalarda çalışır.(3.s.99-100) Xüsusi sahədə çalışanlar 22,1 fazini formalaşdırır (<https://bakuresearchinstitute.org/az/the-economy-of-azerbaijan-in-2017-comprehensive-analysis/> - 2017). O cümlədən Azərbaycanın rayonlarında torpaq reformunun başa çatması, pay torpaqlarının kənd əhalisinə verilməsi torpaq sahibləri təbəqəsinin meydana çıxmasına səbəb olmuşdur. Bunların hamısı özünü məşğulluq təməlinə fəaliyyət nümayiş etdirən ailə - kəndli təsərrüfatlarının meydana çıxmasına və tərəqqisinə səbəb oldu. Toplam olaraq, xüsusi sferanın tərəqqisi yeni iş yerlərinin ərsəyə gətirilməsinə və məşğulluq həddinin yüksəldilməsinə potensial verir. Qeyri dövlət sferasının tərəqqisi iqtisadiyyatın aqrar sahəsinin özəl rolunun çoxalmasına potensial vermişdir. AR-da aparılan bazar əlaqələri yönümlü reformlar və iqtisadiyyatda struktur transformasiyaları nəticəsində məşğul əhalinin bütün bölmələrində çəkisi xeyli yüksəlmişdir.

Əmək bazarı əməkdaş qüvvəsinə olan ehtiyac və təklifi təyin edən faktorların təsiri altında təşkil olunur: “İşçi qüvvəsinin təklifi üçün faktorlara demoqrafik mühit, əhalinin cins-yaş strukturu, əmək bacarıqı, məşğul, işsiz əhalinin tempi, əmək miqrasiyası, təhsil həddi və s. şamildir. İşçi qüvvəsinə ehtiyacın müəyyən edilməsinə təsir edən faktorlara isə iqtisadi artım tempi, fiskal mühit, monetar siyasət, sərmayə siyasəti tədbirləri və s. aiddir”. İşçi qüvvəsinə təklifi müəyyən edən faktorlardan bəhs edən nazir ölkənin demoqrafik rakursdan stabil tərəqqi edən ölkə olduğunu qeyd edib: “2006-2018-ci illər dövründə ölkədə əhalinin orta illik artım dinamikası 1,3 %ə yaxın olmuşdur. Bu göstərici də Avropa dövlətləri arasında ən yüksək indikatorlardan hesab olunur. Qeyd edilən periodda ölkədə əhalinin sayı 14,7 % artaraq 1 yanvar 2018-ci il tarixinə kimi 9,8 milyon nəfər təşkil etmişdir.

(2018-ci il 1 noyabr tarixində əhalinin ümumi sayı 9.883,3 min nəfərə qədər çatmışdır). Əhalinin 50,1 %ini qadınlar formalaşdırır.

Yaş strukturu rakursundan əhalinin gənc olduğunu və orta yaş həddinin 32,3 yaş olduğunu bildirərək qeyd edək ki, bu indikator qadınlar üçün kişilərə nəzərən yuxarıdır: 1 yanvar 2018-ci il tarixə ölkə əhalisinin yaş bölgüsündə 0 - 14 yaş qrupunun çəkisi 22,6 %, 14-29 yaş qrupunun çəkisi 25,0 %, 30-64 yaş qrupunun çəkisi 46,1 %, 65 və yuxarı yaş qrupunun çəkisi isə 6,3 % olmuşdur. Cavanların əhalinin strukturundakı yüksək çəkisi əmək bacarıqlı yaşda olan insanların (15 yaşdan pensiya yaşına kimi) özəl rolunun çoxalmasını şərtləndirib. Bu indikator 2000-ci ildəki 59,5 %dən 2017-ci ilin öncəsinə qədər 68,4 %ə yüksəlib. Əmək bacarıqlı yaşda əhalinin çoxalması əməkdaş qüvvəsinin təklifini çoxaltmaqla yeni açılan iş yerlərinə olan ehtiyacı möhkəmləndirir.

Məşğul əhalinin gender bölgüsündə təhsil və səhiyyə bölməsində qadınların, mədənçıxarma və tikintidə kişilərin üstünlüyü özünü nümayiş etdirir. 2005-2018-ci illər dövründə məşğul əhalinin sayı 17,2 % artıb. Bu indikator tikinti, ictimai iaşə, məlumat və rabitə, sığorta fəaliyyəti və maliyyə bölmələrində daha dinamik artıb, elektrik enerjisi, mədənçıxarma sənayesi, qaz və buxar istehsalı, təchizatı və bölüşdürülməsi, səhiyyə və sosial xidmətlərin nümayiş etdirilməsi bölmələrində isə nəzərən azalma ilə müşahidə olunub. Məşğul əhalinin gender bölgüsündə təhsil və səhiyyə bölməsində qadınların üstünlüyü (uyğun olaraq 75,1 % və 71,4 %), mədənçıxarma və tikinti sənayesində isə kişilərin üstünlüyü (uyğun olaraq 88,8 % və 83,5 %) özünü nümayiş etdirir. Ölkədə işsizlik həddi dayanıqlı formada azalaraq 2018-ci ildə 5 % təşkil etmişdir.

İqtisadçılar işsizlər arası qadın və gənclərin çəkisinin yüksək olmasının əmək bazarında təməl problemlərdən olduğunu qeyd edirlər. Azərbaycanın iqtisadi tərəqqisi ölkəyə yönlənən xarici əməkdaş qüvvəsinin ildən-ildə çoxalması ilə müşahidə olunur. Dövlət miqrasiya siyasətinin təməl vəzifələrindən biri də əmək bazarına daxil olan ixtisasız xarici əməkdaş qüvvəsindən qorunması, daxili əməkdaş qüvvəsinin imkanından maksimum istifadə olunmasıdır. Bu hədəflə ölkədə 2010-cu ildən başlayaraq əmək miqrasiyası kvotası tətbiq edilir.

Ölkə iqtisadiyyatında modern meyllər peşə təhsili önündə yeni ehtiyaclar irəli sürür. Əmək resurslarının keyfiyyətini təyin edən təməl amillərdən birinin də təhsil və ixtisaslaşma həddi ilə əlaqədar olduğudur. Əmək Kontraktı Bildirişi üçün Elektron İnformasiya Sistemində qeyd olunmuş muzzdlu əməkdaşların 37,5 %, habelə kişi əməkdaşların 36,5 %, qadın əməkdaşların isə 38,6 %i ali təhsillidir. Muzzdla işləyənlərin 37,5 %i toplam orta təhsilli, 22,3 %i orta ixtisas təhsilli, 2,7 %i birinci peşə-ixtisas təhsilli olanlardır. İqtisadiyyatımızda modern meyllər peşə təhsili önündə yeni ehtiyaclar ortaya çıxarır və əmək bazarında rəqabətə dayanıqlı ixtisaslı kadrlara meydana çıxan ehtiyacı ödəmək vəzifəsini qarşıya qoyur. AR Prezidenti cənab İlham Əliyevin 6 dekabr 2018-ci il tarixli fərmanı ilə təsdiq olunan “AR-da peşə təhsili və təliminin tərəqqisinə aid Strateji Yol Xəritəsi” də əmək bazarının ehtiyaclarına müvafiq təhsil proqramları təməlində ixtisaslı kadrlar tərtib edən peşə təhsili sisteminin tərəqqi etdirilməsi hədəfini daşıyır.

2025-ci ilə kimi ÜDM-də 3 %dən çox orta illik həqiqi artım və həmçinin 450 mindən artıq yeni iş yerinin ərsəyə gətirilməsi nəzərdən keçirilir. 2018-ci ildə adambaşına düşən ÜDM isə 3926 ABŞ dolları formalaşdırılıb və Azərbaycan yüksək orta gəlirli ölkələr qrupunda yerləşib. Son illər qeyri-neft sferasının tərəqqisi yönündə gerçəkləşdirilən tədbirlər nəticəsində aqrar təsərrüfatın, emal sənayesinin və turizm bölməsinin ÜDM-dəki özəl rolu artıb. Əvvəlki illərdə ölkəmizdə məşğulluq siyasətinin modelini keçid periodunun xarakteristikaları və demoqrafik mühit təyin edib. Bunun da əsas hədəfi əməkdaş qüvvəsinin yüksək təklifi həddinin operativ qarşılınması olub. Bu təməldə 2003-2018-ci illəri əhatə edən dövrdə ölkədə 74 %i və yaxud 1,4 milyonu daim fəaliyyətdə olan 1,9 milyon sayda yeni iş yeri açılıb. Yerli iqtisadiyyat perspektivi üçün Strateji Yol Xəritəsində müəyyən olunmuş məqsəd hazırda müvafiq olaraq, 2025-ci ilə kimi ÜDM-də 3 %dən çox orta illik həqiqi artım və həmçinin də 450 mindən artıq yeni iş yerinin ərsəyə gətirilməsi nəzərdən keçirilir.

Orta təhsil müddətinin bitməsi və bundan sonra müəyyən zaman lazım olması faktorları diqqətə alınmaqla əmək bazarına daxil olmanın yaşını 18 yaş dərəcəsində götürməklə şərti olaraq müqayisə etdikdə, 2017-2025-ci illəri əhatə etdikdə 18

yaşda olanların, yəni uyğun olaraq 1999-2007-ci illərdə doğulanların (1 yaşa kimi ölənlər uşaqlar çıxılmaqla) toplam sayı, 1 127,3 min nəfər, orta hesabla isə illik sayı 125,3 min nəfər formalaşdırır. Hər il əmək bazarına birinci dəfə işaxtaran qismində daxil olan gənc əhalinin ümumi sayının çox olması (il ərzində orta hesabla 100 min nəfər) və qabiliyyətlərinin əmək bazarının ehtiyaclarına cavab verməməsi növbəti illərdə gənclərin məşğulluğunun təmin olunması bəlməsində tədbirlərin daha da möhkəmləndirilməsini şərtləndirir. Toplam şəkildə meydana çıxacaq izafi əməkdaş qüvvəsinin məşğulluğunun təmin olunması təməl vəzifələrdən biri qismində qarşıda dayanır. Bu rəkursdan qarşıdakı illərdə fərqli tərəqqi mərhələləri üzrə müəyyən olunmuş məqsəd strategiyalara müvafiq olaraq adekvat şəkildə məşğulluq modelinin tətbiqinin özəl əhəmiyyət kəsb etdiyi anlaşılır.

Dünya praktikasında məşğulluq siyasəti modelləri. Dünya praktikasında var olan olan 4 təməl məşğulluq siyasəti modeli - əmək effektivliyinin çoxalması mühitində məşğul əhalinin sayının olduqca azalması ilə özünü göstərən Avropa modeli, əmək haqqının orta ölçüsünə müvafiq dövlət sferasında iş yerlərinin yaradılması yolu ilə məşğulluğun təmin olunmasını səciyyələndirən Skandinaviya (İsveç) modeli, iqtisadi aktiv əhalinin önəmli hissəsi üzrə elə də yüksək olmayan effektivliyi və ödənişli iş yerlərinin ərsəyə gətirilməsini məqsədləyən Amerika modeli və əmək haqqı həddinin yaş, iş stajı, ailə tərkibindən asılılığı ilə fərqlənən Yapon modeli də vardır.

Sistemli analiz apardıqda Azərbaycanda əsas şəkildə Amerika modelinin İsveç modeli ilə sintez olunmuş seçiminin tətbiq olunduğu aydın olur. İqtisadiyyatın bir çox şaxəyə ayrılması prosesinin davam edəcəyi, təməl çağırışlardan birinin əmək bacarıqlı əhalinin yüksək əmək effektivliyi iş yerləri ilə təmin olunmasını şərtləndirdiyi, 1,7 mln. nəfərin, və ya məşğul əhalinin 36,3 %-inin fəaliyyət nümayiş etdirdiyi aqrar təsərrüfatda yeni texnologiyaların tətbiqi ilə qeyd edilən məşğul əhalinin sayının azalmasının baş tutacağı və s. faktorlar diqqətə alınmaqla, sonrakı 10 illik tərəqqi mərhələsində də Azərbaycanda var olan məşğulluq modelinin davam etdirilməsi məqsədə müvafiq olar. Buna, istinadən urbanizasiya prosesləri ilə birgə, aqrar təsərrüfatda çalışanların başqa sferalara

keçidinin qarşısının alınmasında da zəruri rol oynayır. O cümlədən kadr hazırlığı sisteminin tərəqqisi yönündə kompleks tədbirlər gerçəkləşdirilməli, peşə standartları modelinin müəyyən olunması, məşğulluq qurumlarının peşə hazırlığı sisteminin bölgə şəbəkəsinin daha da diversifikasiyalaşdırılması təmin edilməlidir.

Əmək bazarında baş tutan transformasiyalarla əlaqəli yeni çağırışların bu bölmədə aparılan siyasətin hər zaman təkmilləşdirilməsini və həmçinin peşə təhsili ilə bağlı gerçəkləşdirilməsini ehtiyac etdiyini, hazırkı konfransın bununla əlaqədar məsələlərin müzakirəsi rəkursundan mühüm olduğunu qeyd olunmalıdır.

Yerli iqtisadiyyat perspektivi üçün Strateji Yol Xəritəsinin paralel olaraq əmək bazarında tərəqqi meyllərini təşviq etməyə yönləndiyini, iqtisadiyyatın müasir tərəqqisinin əmək bazarında peşə-ixtisas qabiliyyətləri üçün əməkdaş qüvvəsinə ehtiyacın da bu yöndə dəyişməsinə şərtləndirdiyini göstərə bilərik.

Cədvəl 2: İqtisadi aktiv əhalinin sayı

	<i>2013</i>	<i>2014</i>	<i>2015</i>	<i>2016</i>	<i>2017</i>	<i>2018</i>
İqtisadi aktiv əhali Cəmi, min nəfər*	4587,3	4626,2	4688,5	4757,9	4840,5	4915,7
İqtisadi aktiv əhalinin toplam sayından məşğul olanlar, cəmi min nəfər	4329,3	4375,4	4445,6	4521,1	4602,7	4671,3
İşsizlər** - cəmi min nəfər	258,7	250,8	243,4	236,7	237,5	243,2
Onlardan məşğulluq xidməti orqanlarında işsiz statusu alan şəxslər cəmi, nəfər	38966	38330	36792	36206	28690	28877
Kişilər	21979	21851	21295	21188	17383	17728
Qadınlar	16987	16479	15494	15018	11307	11149
Onlardan işsizliyə əsasən müavinət alanlar	87	1002	933	636	1613	1543
Kişilər	70	671	614	437	1122	1087
Qadınlar	17	331	325	199	491	456

Mənbə: <https://www.stat.gov.az/source/demography/>, materiallarından istifadə edərək müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Cədvəl 2-in analizi nümayiş etdirir ki, ölkədə işsiz vətəndaşların az bir hissəsi dövlət məşğulluq xidməti orqanlarında rəsmi olaraq qeydiyyatdan keçərək işlə təmin edilmək üzrə müraciət etmişdir. Odur ki, 01 yanvar 2018-ci il tarixə qədər 111221 nəfər işaxtaran (63211 - kişi, 48000 - qadın) işsiz vətəndaş olaraq dövlət məşğulluq mərkəzlərində iş sırasına yazılmışlar. Onun təməl səbəblərindən biri əməkdaş qüvvəsi ilə işverənlər arasındakı əmək əlaqələrinin hüquqi konseptdə qeydə alınmamasıdır. Belə olduqda qeyri - rəsmi əlaqələrə istinadən vətəndaşların həm cari, həm də perspektivdə sosial mühafizəsini zəiflədir. 2018-ci ildə 28690 nəfər olan işsiz DMX orqanları tərəfindən işsiz statusu almışdır ki, bunların 17383 nəfəri (60,6%) kişi, 11307 nəfəri (39,4%) isə qadındır. Ölkədə Gənclər arasındakı işsizliyin çoxalması ölkənin əmək bazarında müşahidə edilən təməl problemlərdən biridir. 2016-cı ildə keçirilən “Əhalinin iqtisadi fəallığına dair” müşahidələrin nəticələrinin analizinə istinadən demək olar ki, 15-29 yaş arası gənclərin 1239,8 min nəfəri iqtisadi aktiv əhali olmuşdur və gənclərin 1116,8 min nəfəri müvəqqəti əmək fəaliyyəti ilə məşğul olmuşdur. Əmək fəaliyyəti ilə məşğul olan gənclər arasındakı qadınlarla (523 min nəfər) nisbətdə kişilər (593,8 min nəfər) üstünlük təşkil etmişdir. Müşahidənin nəticələrinə əsasən 15-29 yaşlı gənclər arasındakı işsiz olanların sayı 123,0 min nəfər olmuşdur, kişilər arasındakı 52,6 min nəfər, qadınlar arasındakı isə 70,4 min nəfər təşkil etmişdir. Ölkədə qadınlar arasındakı işsizlik hələ də yüksək həddi ilə səciyyələnir. Alınan tədbirlər nəticəsində son zamanlarda işsiz əhali arasındakı qadınların özəl rolunu xeyli azalsa da, məşğulluq məsələsində gender bərabərsizliyinin ortadan qaldırılması əsas məsələlərdən biridir. Əhalinin iqtisadi fəallığına aid keçirilən sonuncu müşahidənin nəticələrinə əsasən, 2016-cı ildə iqtisadi aktiv kişilər arasındakı işsizliyin çəkisi 4 % təşkil etmişdirsə, qadınlar arasındakı bu indikator 5,9 % olmuşdur. İqtisadi aktiv əhali arasındakı ali təhsilli qadınların özəl rolunu (48,8%) kişilərin özəl roluna (51,2%) yaxınlaşsa belə, tam orta təhsilli qadınların özəl rolunu (69,3%) tam orta təhsilli kişilərin özəl rolunu (30,7%) bir - birindən kəskin şəkildə fərqlənir.

Cədvəl 3: İqtisadi aktiv əhalinin tərkibi (%lə)

	2010	2011	2012	2013	2014	2015
İqtisadi aktiv əhali cəmi	100	100	100	100	100	100
İqtisadi aktiv əhalinin toplam sayından məşğul olanlar, cəmi	94,4	94,6	94,8	95,0	95,1	95,0
İşsizlər	5,6	5,4	5,2	5,0	4,9	5,0
Onlardan məşğulluq xidməti orqanlarında işsiz statusu alan şəxslər	0,8	0,8	0,8	0,8	0,6	0,6
Kişilər	0,9	0,9	0,9	0,9	0,7	0,7
Qadınlar	0,8	0,7	0,7	0,6	0,5	0,5

Mənbə: <https://www.stat.gov.az/source/demography/>, materiallarından istifadə edərək müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Statistik informasiyaların araşdırılması nümayiş etdirir ki, qadınlar bir çox hallarda aşağı mövqeli və az gəliri olan işlərdə çalışırlar. Qadınlar üzrə iş yerlərinin çatışmazlığı hal-hazırda daha çox qadının ailədə və cəmiyyətdəki roluna müvafiq olaraq dinamik iş yerlərinin (qeyri-sabit iş qrafiki, natamam iş günləri və iş həftələri, evdə iş və s.) azlığı ilə əlaqədardır. Bu gün məşğulluq bölməsində meydana çıxmış məsələlərdən biri də əmək bazarında xarici əməkdaş qüvvəsinin var olması ilə əlaqədardır və şərtlənir. Miqrasiya proseslərinin müfəssəllənməsi ölkə üzrə yeni olan bəzi məsələlərin həll olunmasını önə çəkmişdir. AR-nın bu yöndə dövlət motivlərinin qorunmasını, qeyri-qanuni şəkildə olan əmək miqrasiyasının qarşısının alınmasını, həmçinin miqrantların hüquqlarının mühafizəsi və sosial müdafiəsi, əmək bazarının motivlərinə müvafiq daxili kadrların tərtib edilməsini, bazarın ehtiyaclarına müvafiq işləmək praktikasının əldə olunmasında xarici əmək miqrasiyasının potensiallarının tam istifadəsini təmin etmək üçün lazım olan tədbirlərin həyata keçirilməsi meydana çıxmışdır.

Bazar iqtisadiyyatı mühitində məşğulluq bölməsində sosial müdafiə tədbirlərinin arası özündən asılı olmayan səbəblərdən dolayı işini və qazancını itirənlərin, o cümlədən əmək bazarında rəqabət aparmaq bacarığı olmayanların minimum həddə müəyyən olunmuş maddi təminatına zəmin olan sosial sığorta sisteminin tərəqqisi labüd yer tutur. Sosial sığorta və sosial müdafiə kifayət

etmədikdə onun nəticələri əmək bazarı daxilində əməkdaş qüvvəsinin təklifini yüksəldən və beləliklə də məşğulluq bölməsində gərginliyin olmasını möhkəmləndirən faktora çevrilməkdədir. Məsələn, pensiyaçı şəxslər, azyaşlı uşaqlara baxan qadınlar, o cümlədən təhsil alan şəxslər dövlətin yaratdığı sosial müdafiə sisteminin vasitəsi ilə özünün maddi tələbatlarını ödəyə bilmədiyi halda, onlar iş arayışına başlayırlar ki, bu iş əmək bazarındakı gərginliyi yüksəldir.

2.2. Azərbaycanda vergi siyasətinin əmək bazarı göstəricilərinə təsirinin qiymətləndirilməsi

Ölkənin sosial-iqtisadi tərəqqi anlayışının parametrlərinə müvafiq olaraq son dövrlərdəki büdcə siyasəti müəyyən edilərək gerçəkləşdirilmişdir. Sərt maliyyə-kredit sistemindən getdikcə uzaqlaşm, vergi və büdcə siyasəti dinamikliyinin artırılmasını, maliyyənin intizamının möhkəmləndirilməsini, AZN-in məzənnəsinin tənzimlənməsi və başqa tədbirlərin hər birini, büdcə siyasətin yönləndirən toplam makroiqtisadi indikatorları öz daxilində cəmləmişdir. Bütöv şəkildə makroiqtisadi tədbirlərin hamısı stabil iqtisadi yüksəlişin təmin olunmasına, istehsal həcmində, o cümlədən qeyri-neft sferasında məşğulluğun yüksəlməsinə, mərhələlərlə yoxsulluq olmasının ortadan götürülməsinə, dövlətin bölgələrinin iqtisadi tərəqqisinin bərpa edilməsi və tarazlaşdırılmasına, daxili özünü idarəetmə orqanları sayılan bələdiyyələrin iqtisadi sərbəstliyinin təmininə müvafiq iqtisadi mühitin ərsəyə gətirilməsini təmin edibdir. Ölkəmizdə makroiqtisadi indikatorların stabil saxlanılmasını təmin etməkdə məqsəd iqtisadi yüksəlişə çatmaq, maliyyə intizamını möhkəmləndirmək, dövlət büdcəsinin tərtib edilməsi və icra olunmasını inkişaf etdirmək, onun şəffaflıq dərəcəsinin qorunması, yoxsulluğun ən az səviyyəyə salınması və qeyri-neft sferasında məşğulluq həddinin yüksəldilməsi, kiçik və orta sahibkarlıq fəaliyyətinə maliyyə köməyinin artması büdcə, vergi siyasətinin gerçəkləşdirilməsinin təməl hədəfidir.

Bazar iqtisadiyyatı mühitində ölkədə əhalinin məşğulluq həddinin artırılması, xüsusən sahibkarlığın tərəqqisinə dövlət maliyyə köməyi mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi pozitiv nəticələrin əldə olunmasına potensial ərsəyə

gətirmişdir. Vergi sistemində son 2 ildə aparılan reformlar ölkədə səmərəli sahibkarlıq fəaliyyəti vəziyyətinin daha da yaxşılaşması üçün kömək etməklə təzə iş yerlərinin açılması və toplamda, vergi ödəyənlərin sayının çoxalmasına, eləcə də bu proseslərə yüksək ixtisaslı ekspertlərin cəlb edilməsinə səmərəli zəmin ərsəyə gətirmişdir. Öz sırasında verginin həddlərinin yüksək dərəcədə müəyyən edilməsi tədbirləri isə məşğulluq planının müvəffəqiyyətlə gerçəkləşdirilməsinə pozitiv təsirlər nümayiş etdirmişdir. Bunu da qeyd etmək lazımdır ki, Nazirlər Kabinetinin qəbul etdiyi AR-nın 2015-ci ilin dövlətin büdcəsi proyektinin, eləcə də respublikanın iqtisadi-sosial tərəqqi anlayışı ilə əlaqədar sərəncamlarında vergi siyasətinin təməl yönələri və rolu müəyyən edilərək öz əksini tapmışdır. Qeyd edilən sənəddə nümayiş etdirildiyi qismində, vergi qanunvericiliyinin təkmilləşdirilməsinin təməl prinsiplərini ölkədə hər bir vergi ödəyiciləri üzrə bərabər iqtisadi mühitin ərsəyə gətirilməsi, liberal rəqabət mühitində sahibkarlığın tərəqqisi formalaşdıracaqdır. Sonrakı dövrlərdə də vergi siyasətinin təməl yönələri innovasiya texnologiyaları bölməsində sahibkarlığın tərəqqi etdirilməsinə, investisiya qoyuluşlarının diversifikasiyalaşdırılmasına, vergi inzibatçılığının modern standartlara müvafiq daha da təkmilləşdirilməsinə, mövcud beynəlxalq vergi qanunvericiliyinə uyğunlaşma prosesinin dinamikleşdirilməsinə yönləndiriləcəkdir.

Modern periodda kiçik sahibkarlığın təşkil olunmasına mane olan bəzi problemlərin təsirinin müəyyən edilməsi, onların həll olunması birinci sırada kiçik bizneslə əlaqədar vergilərin həvəsləndirici, tənzimləyici və sosial funksiyalarının möhkəmləndirilməsi yönündə vergi reformunun aparılmasına zərurət mövcuddur. Var olan vergi siyasəti tam olaraq sahibkarlığın köklü tərəqqisinə təməlli təsir etmir, vergidən ödəməkdən yayınma, gizli iqtisadiyyatın var olması üzrə potensial və mühit hələ də var olandır. Kiçik və orta sahibkarlığın normal tərəqqisini ləngidən təməl faktorlardan biri qismində dövlət orqanlarının, xüsusən icra hakimiyyətləri, vergi, hüququ - mühafizə, gömrük və s. orqanların sahibkarların fəaliyyətlərinə əsassız müdaxilələri hesab oluna bilər. Bu bölmədə mühiti yaxşılaşdırmaq üzrə son periodlarda bəzi qanunvericilik sənədləri qəbul

olunmuşdur. Azərbaycanda istehsal sahibkarlığının tərəqqi etdirilməsində iqtisadiyyatın güclü imkana, daxili bazarı ödəyə bilən və dünya bazarına çıxarıla bilən rəqabət bacarıqlı əmtəələr istehsal etmək potensialına sahib sənaye istehsalının labüd rolu mövcuddur. “Ölkə qarşısında duran əsas və perspektiv vəzifələrin həll olunması üzrə sənayenin imkanından istifadə olunması, var olan biznes sistemində sənaye sahəsinin öz var olan potensialları həddində çıxış etməsi və iqtisadi fəallığın başqa formaları ilə sistemli halda tərəqqi etməsi üçün dövlət tərəfdən sahibkarlıq fəaliyyəti bölməsində effektiv və həmçinin, konseptual sənaye siyasətinin qanunvericilik təməllərinin təşkil edilməsi və gerçəkləşdirilməsi özəl aktuallıq kəsb edir.” (Bayramova S.R., Qurbanova S.Ə., 2009: s.251). Sənayenin var olan institusional bazasının təşkil edilməsini təşkilatların yenilənməsi və dünya standartlarına adaptasiya etdirilməsi üzrə daxili və xarici sərmayələrin vergi yolu ilə təşviq edilməsi, dünyanın öndə gələn texnologiyalarının patentlərinin və lisenziyalarının dövlət tərəfindən əldə olunaraq, təşkilatlar arasına müsabiqə yolu ilə güzəştli şəkildə bölüşdürülməsi, ölkənin sənaye əmtəəsinin dünya bazarında təmsil edilməsi və rəqabətə dözə bilməsi üzrə kompleks yardım mexanizminin tətbiqi bu siyasətin mühim hissələri qismində qiymətləndirilməlidir. Kiçik və orta sahibkarlığın istehsal prosesində, xüsusən dünya bazarında yüksək ehtiyaca və rəqabət bacarıqına sahib ola biləcək yerli sənətkarlıq və aqrar bölmənin bəzi əmtəələri labüd rol oynaya bilər. Qeyd edilən əmtəələrin istehsalının dövlət tərəfdən təşviq edilməsi iqtisadiyyatın ixracat potensiallarının, kiçik sahibkarların maliyyə təməllərinin gücləndirilməsi ilə birgə, bəzi sosial - iqtisadi məsələlərin həllinə, əhalinin mərkəzi və böyük şəhərlərə axınının minimalizasiyasına, bölgələrin iqtisadi imkanının daha dolğun gerçəkləşdirilməsinə, əmək bazarında meydana çıxmış gərginliyin zəifləməsinə potensial ərsəyə gətirə bilər.

Dövlət müdaxiləsinin təməl hədəfi iqtisadiyyatın tənzimlənməsidir. Dövlət tənzimlənməsinin növləri isə vergi siyasəti və liberal sahibkarlığa maliyyə köməyinin nümayiş etdirilməsidir. İqtisadiyyatın dövlət tərəfdən tənzimlənməsinin təməl hədəfi stabil iqtisadi artıma nail olmaq, təməl məhsul və xidmətlərin dəyərlərinin stabilliyinin, əmək bacarıqlı əhalinin tam olaraq məşğulluğu həmçinin

də, əhalinin gəlirlərinin minimal həddinin təmin olunması o cümlədən vətəndaşların sosial müdafiə sisteminin ərsəyə gətirilməsidir. Bütün bu hədəflərə paralel olaraq nail edilməsi təcrübi olaraq mümkün deyildir. Misal üçün, dəyərlərə məhdudiyyət qoyulması iqtisadi artım tempini aşağı salır, məşğulluq həddinin azalmasına səbəb olur. Balanslaşdırılmış nisbətə müəyyən olunması dövlətlərin iqtisadi siyasətinin təməlini formalaşdırır. İnkişaf etmiş dövlətlərdə vergi siyasəti iqtisadiyyatda baş tutan krizis halları ilə vergi həddlərini radikal formada aşağı salmaqla mübarizə aparmaq fikrinə istinadlanır. Dövlətin vergi siyasəti ölkədə səmərəli vergi vəziyyətinin təşkil olunmasına, sərmayələrin stimullaşdırılmasına yönəldilməlidir.

Uğurlu iqtisadi strategiya vergi imkanından istifadənin effektivliyini artırır. Vergi sistemində ərsəyə gətirilmiş sərt qaydalar vergitutma bazasını diversifikasiyalaşdırmaqla vergidən yayınma hallarının azalmasına potensial verir. Son periodlarda nəgə hesablaşmalara monitorinqin artırılması, ƏDV ödəyicilərinin qanundan kənar hərəkətlərinin önlənməsi, borclu vergi ödəyicilərinin sayının minimalizasiyası, qanunlara tabe olmayan vergi ödəyiciləri barəsində inzibati tədbirlərin aparılması və vergi inzibatçılığı bölməsində özəl tədbirlərin gerçəkləşdirilməsi vergi sisteminin təkmilləşdirilməsində labüd rol daşıyır. Vergi sisteminin sosial imkanı dedikdə, yüksək təmin edilmiş əhali qruplarının əldə etdikləri gəlirlərinin həm orta, həm də aztəminatlı əhali qrupları arasındakı yenidən bölgüsünü gerçəkləşdirmək bacarığı anlaşılır. Vergitutmanın prinsipləri dedikdə, vergi bölməsində var olan olan əsas ideya və qaydaların məcmusu anlaşılır. Vergitutmanın iqtisadi və hüquqi prinsiplərini bir-birindən fərqli anlayışlardır. Vergitutmanın hüquqi prinsiplərini ifadə edən zaman əsasən, sistemin məzmununu təyin edən təməl hüquqi qanunlar anlaşılır.

Modern mühitdə vergitutmanın aşağıdakı təməl hüquqi prinsiplərini sadalamaq olar (Bayramova S.R., Qurbanova S.Ə., 2009: s.247):

1) Bərabər vergi yükü adlı prinsip. Adından da məlum olur ki, vergi qanunları qarşısında hər bir vergi ödəyicisinin bərabərliyi nəzərdə tutulur. Mülkiyyət və qurumi hüquqi şəkildən asılı olmaqla biznes fəaliyyətində əlavə vergilər və yaxud

artmış vergi həddlərinin müəyyən olunması yolverilməz haldır.

2) Vergilərin qanun ilə müəyyən olunması prinsipi. Adıçəkilən prinsipə istinadən vergilərin hamısı səlahiyyətli dövlət orqanlarının tərəfindən müəyyənləşdirilir və təsdiq olunur.

3) Vergi ödəyicilərinin qanunsuz olan vergilərdən hökumət tərəfindən müdafiə olunması prinsipi. Adıçəkilən prinsipə istinadən, dövlətin özü vergi ödəyicisinin öhdəliyinə vergiləri ödəmək vəzifəsi qoymaqdan əlavə, onu həm də qanunsuz vergi və digər rüsumlardan qorumalıdır.

4) Vergiyə məxsus qanunların başqa qeyri-vergi qanunlarının hər birindən üstün olması adlı prinsip. Həmin prinsipə istinadən qeyri-vergi qanunlarının hər birindən vergi əlaqələrinə şamil olmuş normalar varsa, həmin normalara bir şəkildə ancaq verginin qanunvericiliyinə müvafiq olduqları zaman tətbiq edilə bilər.

5) Vergi komponentlərinin hamısının vergi qanunu üzrə əks edilməsi prinsipi. Belə ki, istənilən bir verginin komponenti, misal üçün, vergitutma əsas obyekt, vergi subyekti, verginin həddi və s. vergi qanunu üzrə əks edilməyibsə, onda vergi ödəyən vergi ödəməklə əlaqədar olan vəzifələri müəyyən olunmamışdır.

6) Dövlətin, həmçinin vergi ödəyicilərinin motivlərinin müvafiqliyi adlı prinsip. Adıçəkilən prinsipə istinadən vergi müəyyən edilərkən və vergi qanunvericiliyi üzrə transformasiyalar olunan zaman yalnız dövlətin deyil, həmçinin də vergi ödəyicilərinin də motivləri diqqətə alınmalıdır.

Bazar iqtisadiyyatı tərəqqi etmiş dövlətlərinin vergi sisteminin effektiv fəaliyyəti bir neçə təməl vəzifənin icra edilməsinə yönəlir (Bayramova S.R., Qurbanova S.Ə., 2009: s.248):

- vergi sistemi fiskal funksiyası ilə bərabər həm də, yenidən bölgü funksiyasını icra edir, yəni sahibkarlar və vətəndaşların ümumi gəlirinin yenidən bölgüsünü vasitəsi ilə dövlətin büdcəsinin gəlir tərəfini maliyyə resurslarıyla təmin etməkdədir (tərəqqi edən dövlətlərdə vergilər büdcə gəlirlərinin təqribən 90 faizini formalaşdırır);

- vergi sisteminin özü elə təşkil edilməlidir ki, ən azı istehsal və istənilən iqtisadi fəaliyyət üzrə olan motivi azalmasın, ən yaxşı halda da həmin motivlərin

təşkil olunmasının, həmçinin möhkəmləndirilməsinin təminatın verən kimi rol oynamalıdır;

- vergi sistemi həm də sosial ədalətli prinsipi ilə iştirakçı formada əlaqədardır;

- vergi sisteminin təşkil olunmasına vergilərin konkret müəyyən olunması və hesablanması, onların yığımının effektivliyi, vergiqoymada stabilliyin saxlanması, yəni təkrarlanan və önəmli transformasiyaların olmaması ehtiyacları böyük təsir nümayiş etdirir;

- vergi ödəyənlər arasında vergi yükünün mütənasib olaraq bölgüsü.

Vergiqoyma sisteminin toplam indikatorlarının sırasına şamildir: toplam yerli əmtəənin həcmində bütün vergi daxilolmaların çəkisi, təməl vergilərdə oxşarlıq, vergi daxilolmaların çeşidli həddli büdcələr arası bölüşdürülməsi.

Vergi daxilolmaların fərqli həddli büdcələr arası bölüşdürülməsinə aid yanaşmalar çeşidlidir. Misal üçün, birinci yanaşma kimi müəyyən vergilərin bu və yaxud başqa həddli büdcəyə şamil olmasını nəzərdə tutmaqdadır. İkinci yanaşmanın daxilində isə vahid hökumət vergilərinin çeşidli həddli maliyyələr arası proporsional ayrımından ehtiva edir. Bunun nəticəsi olaraq bölgə və daxili vergilərin hamısı öz önəmi rakursundan uyğun həddli büdcələrdə ikinci həddli sayıla bilər. Üçüncü yanaşma vəsaitlərin yüksək həddli büdcələrdən aşağı həddli büdcələrə ötürülməsi üstündən ehtiva edir. Bu yanaşma bir çox dövlətlərdə təcrübi olaraq müfəssəl yayılıb. Vergi sisteminin qanunvericiliklə bərabər maddi-texniki bazasının gücləndirilməsi ölkənin sosial-iqtisadi tərəqqisinə və bazar iqtisadiyyatına müvafiq dinamik vergi siyasətinin gerçəkləşdirilməsi, vergi monitorinqinin effektivliyinin yüksəldilməsi, vergi ödəyicilərinə xidmətin əhatə çevrəsinin diversifikasiyalaşdırılması və ən təməlli, vergi daxilolmalarında artıma nail edilməsi məsələlərinin həllində böyük önəm kəsb edir.

Antiinflasiya tədbirlərinin möhkəmləndirilməsi vergi monitorinqinin labüd yönlərindən biridir. Dövlətin, ölkə iqtisadiyyatının əsaslı olaraq neft sferasından asılılığının aradan qaldırılması, xüsusi sferanın tərəqqisinin təmin olunması yönündə gerçəkləşdirdiyi ardıcıl tədbirlərdə özünü göstərir. Odur ki, büdcəyə ölkədə əmək haqlarının çoxalmasından və yeni iş yerinin ərsəyə gətirilməsindən,

yeni ərsəyə gətirilmiş biznes subyektlərindən alınan vergilər cəlb olunmuşdur.

Respublikamızda bölgələrin sosial-iqtisadi tərəqqisinin dinamikləşdirilməsi üçün Dövlət Proqramına uyğun olaraq kənd rayonlarında çoxlu sayda yeni iş yerlərinin açılması, çeşidli təsərrüfat subyektlərinin fəaliyyətə başlaması sayəsində əhalinin məşğulluq probleminin həll olunması yönündə dövlət tərəfdən aparılan işlər konseptində Vergilər Nazirliyinin öhdəliyinə iş yerlərinin qanuna uyğun qaydada rəsmiləşdirilməsinə monitorinqin gerçəkləşdirilməsi qismində labüd vəzifə düşməkdədir. Vergilər Nazirliyinin tərəfdən əmtəə satışı və xidmət nümayiş etdirilməsinə əsasən ödənişlərin qanunvericilik əsasında müəyyən edilmiş formada uçota alınma prosesinin təmin olunması, həmçinin əmək kontraktı olmasa da, fiziki şəxslərin işə cəlbə bölməsində verginin monitorinqi möhkəmləndirilmişdir. Ölkəmizdə iqtisadiyyatın tempə malik tərəqqi mərhələsindəki bir zamanda Vergilər Nazirliyinin antiinflasiya tədbirlərinin möhkəmləndirilməsi rakursundan operativ verginin monitorinqi tədbirlərinin daha çox intensivləşdirilməsi yönündə işlər həyata keçirmişdir. Həmin bölmədə Yerli ödəniş sistemi tərəqqisi ilə əlaqədar uyğun tədbirlər gerçəkləşdirilir. Azərbaycan Respublikasında Yerli Ödəniş Sisteminin tərəqqisi üçün Dövlət Proqramına istinadən ölkədə bəzi proyektlər gerçəkləşdirilmişdir. Vergidən yayınma halları azaldılmaqla vergitutma bazası diversifikasiyalaşdırılır. Vergi ödəyicilərinə xidmətin əhatə çevrəsi diversifikasiyalaşdırılır.

Vergi sistemində aparılan reformlar bilavasitə vergi ödəyicilərinin maarifləndirilməsi, həmçinin də informasiyalaşdırılması işlərinin diversifikasiyalaşdırılmasını ehtiyac edir ki, bu hədəflə Bakı şəhərində fəaliyyət nümayiş etdirən “195” nömrəli telefon informasiya xidmətinin əhatə çevrəsi diversifikasiyalaşdırılmış və bu xidmətin ölkənin bütün bölgələrini əhatə etməsi təmin olunmuşdur. Fəaliyyətə başlayan və pulsuz olmaqla bütün gün ərzində vergi ödəyicilərinin vergilərə aid düzgün və operativ məlumat almalarını təmin edən, o cümlədən təklif və şikayətlərini hər zaman qəbul edən “195” nömrəli telefon informasiya xidməti respublikanın bütün bölgələrindən, həmçinin ən ucqar nöqtələrindən daxil olan zəngləri qəbul etmə potensialına sahibdir.

Əhalinin gəlirlərinə bilavasitə təsir vergi sisteminin az önəm kəsb etməyən tərkib hissəsi kimi vətəndaşların əmlakından vergi vasitəsi ilə gerçəkləşdirilir. Bununla birgə, əmlakdan verginin var olan sxemi əhalinin gəlirlərində meydana çıxmış differensiallaşdırılmaya səbəb olmaqda özünü göstərir. Bazar iqtisadiyyatı tərəqqi etmiş dövlətlərdə fəaliyyət nümayiş etdirən vergiqoyma sistemi büdcənin onun hər bir həddlərində gəlir hissəsinin stabil doldurulmasını təmin edir və buna görə də dayanıqlı iqtisadi artımın maliyyə təməlini gücləndirir. Buna misal olaraq istehsalın təşviq edilməsi üçün bilavasitə vergilərin yeniləşdirilməsi prosesinin gerçəkləşdirilməsini nümayiş etdirmək olar. Bu öz sırasında mənfəətdən verginin məhdudlaşdırılmasını azaltmağa, mənfəətdən vergi üçün güzəştlər sistemində aparılan transformasiyaların hesabına istehsalla əlaqədar elmi-texniki inkişafın təşviq edilməsinə potensial verir. Hazırda gəlir vergisi əhalinin bütün gəlirlərinin tənzimlənməsinin təməl alətidir. Fiziki şəxslərdən alınan gəlir vergisi hal-hazırda dövlət büdcəsinin gəlirlərinin təməl mənbələrindən biridir. İqtisadi aspektdən tərəqqi etmiş dövlətlərdə büdcənin gəlirlər hissəsində onun çəkisi çeşidlidir. Misal üçün, Böyük Britaniyada gəlir vergisi ümumi vergi daxilolmalarının 31%-ni, Almaniyada 19,9%-ni, ABŞ-da - 45%-ni, Rusiyada - 13%-ni formalaşdırır (Bayramova S.R., Qurbanova S.Ə., 2009: s. 251). Fiziki şəxslərin gəlirlərinə dair vergiqoymada aparılan transformasiyalar əhalinin iqtisadi davranışında əks edilməlidir, ona görə ki həqiqi gəlirlərin həddi və tempi vergi həddləri ilə deyil, birinci sırada dəyərlərin, nominal gəlirlərin həmçinin də, istehlak bazarında kəsinin çoxalması həddi ilə müəyyən edilir. Belə mühitdə əhalinin gəlirlərinə vergilərin təsir həddini müəyyən etmək nəzərən mürəkkəb olur. Məlumdur ki, əmək və biznes fəaliyyətini təşviq etmək üçün gəlirlərə vergiqoyma sistemində bir sıra güzəştlər nəzərdə tutulur. Vergiqoyma %lərin minimalizasiyası sayəsində vergiqoymanın ümum bazası artır

Azərbaycanın Toplam Tarazlıq Modeli yəni, AzMod. AzMod-un uyğun ssenarilər üçün vergi simulyasiyalarını həyata keçirməyə potensial vermiş və özündən öncəki nəzəri konsepsiyaların hamısını sintez edib birləşdirmiş modern və mükəmməl proqramtəminatıdır. Hal-hazırda AzMod-un özü kimi çox yaxşı

şəkildə nəzəri baza və əhatəliliyə, həmçinin konkretliyə bərabər iqtisad proqram paketi var olan deyil. Həmin modelin özü İqtisadi İslahatlar Elmi-Tədqiqat İnstitutunun tərəfindən yekun olaraq 2011-ci il SAM-ı təməlinə ölkədə yaradılmış və diversifikasiyalaşdırılmaqdadır.

“AzMod” modeli özəl vergi bloku əlavə olunmaqla 8 blokda daha da diversifikasiyalaşdırılmışdır. İrəlidə bütün tip iqtisadi ssenarilərin gerçəkləşdirilməsi üçün 7 blokun hamısı daha təfərrüatlı olmaqla diversifikasiyalaşdırıla bilər. Beləliklə, vergi, büdcə, maliyyə, sərmayə, məşğulluq, yoxsulluq və sairə qismində labüd makroiqtisadi bölmələrin ssenarilər təməlinə proqnozlaşdırılması potensialları meydana çıxır.

“AzMod” modeli ekonometrik riyazi model hesab olunmur, ona görə ki orada adaptasiya etdirilmiş davranış tənlikləri yoxdur. Çünki, model makroiqtisadi eyniliklərlə birgə, faydalılıq və istehsal funksiyalarından yararlanaraq büdcə məhdudiyyəti ilə bərabər sıfır mənfəət şərtlərindən istifadəni diqqətə aldığından bir tip neoklassik sintez nəzəri konsepsiyasına söykənir. Modelin mövcud növli olmasına rəğmən, burada istər Kobb-Duqlas, istər Leontyev növli istehsal funksiyaları, istərsə də Arminqton faydalılıq funksiyasından istifadə olunaraq bütün bölmələrarası münasibətlər diqqətə alınır. Modeldən alınmış nəticələr bölmə üçün ayrılıqda dəyərləndirməyə potensial verir. Modelin işlənilib tərtib edilərək başa çatdırılması çox zəhmət ehtiyac duyulan çətin elmi-təcrübi fəaliyyət tələb etmişdir.

III FƏSİL. AZƏRBAYCANDA ƏMƏK BAZARINDA VERGİ SİYASƏTİNİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ İSTİQAMƏTLƏRİ

3.1. Əmək bazarının tənzimlənməsində optimal vergi sisteminin tətbiqi perspektivləri

Optimal vergi yükünün müəyyən olunması məsələsi iki tip analizin aparılmasını vacib edir (Heady C., Johansson A. 2009): bir tərəfdən iqtisadi sistemin effektiv fəaliyyətinə təsiretmə, digər sözlə, ÜDM-in artımına təşviq ərsəyə gətirməsi rakursundan, başqa tərəfdən dövlət büdcəsinin gəlir hissəsinin doldurulması və əmək bazarının tənzimlənməsi aspektindən optimal vergi yükünün müəyyən olunması.

Optimal vergitutmanın normativ nəzəriyyəsi təklif edir ki, ən az maaş alan işçilər onların iştirak etməmələri üçün aşağı dərəcəli vergi dərəcələri ilə üzləşməlidirlər. Səmərəlilik qazancları əmək gəlir vergisi cədvəlinə yaşdan asılılıq elementlərini tətbiq etməklə və ikinci dərəcəli işəgötürənlərə vergi yükünü azaltan gəlir və neytral vergi islahatı ilə əldə edilə bilər.

Böyük krizislərə, müharibələrə, çeşidli tarix səhnələrinə şahidlik edən dövlətlər iqtisadi aspektdən tərəqqi etmiş və tərəqqi etməkdə olan dövlətlər olmaqla iki cür qruplaşdırılır. Dövlətlərin bu cür stratifikasiyasında, adambaşına düşən ÜMM, əhalinin rifah həddi, ortalma ömür, təhsil həddi və.s amillərə əsasən aparılır. Bu indikatorlardan digər başqa bir mühüm indikator da vergi sistemi, dövlətdəki vergitutma xarakteristikaları, vergi mexanizmi olmaqdadır. Dövlətlərin iqtisad tərəqqi həddi vergi mexanizmləri üzrə böyük təsir nümayiş etdirə bilməkdədir. Həm iqtisadçıların hər biri, həm də, sosioloqların hər biri bəşər tarixi başlanğıcından indiki dövrə kimi iqtisadi tərəqqi ilə cəmiyyətin tərəqqisi arası bir paralellik olması fikirini irəli sürmüşdürlər. Bu səbəbdən də vergiqoyma strukturuyla iqtisadi tərəqqi arası münasibət, cəmiyyətin tərəqqisi ilə birgə təhlil olunur (Lipinska A., 2016).

İEO-də bilavasitə vergilərin, xüsusən fiziki şəxslərin gəlir vergisinin ÜMM-də daha böyük çəkisi olduğu görülməkdədir. Möhkəm bir vergi sisteminin spesifik

xarakteristikalarına onun obyektivliyi və iqtisadi tərəqqiyə kömək etməsi şamil olunur. Vergilərin obyektivliyi dedikdə isə vergilərin tətbiqində fərdlər arasındakı ayrılıq seçkilik hallarının olmaması anlaşılır. Ancaq vergilərin obyektivliyi ilə iqtisadi tərəqqiyə nail olunmağa çalışılması bəzən bir-biri ilə təzad formalaşdırması mümkündür. İqtisadi tərəqqinin yüksəldilməsi, eyni zamanda məşğulluq həddinin artmasının məqsədləndiyi bir sıra bölmələr vergi mexanizmi vasitəsilə təşviq edilə bilər. Yəni bu bölmələrdə vergiqoymanın müxtəlif metodlarından istifadə oluna, vergi həddləri və vergiyükü azaldıla, bəzi vergi güzəştləri, vergidən azadolunmalar tətbiq oluna bilər. Əksər tərəqqi etmiş dövlətlərdə 1980-ci ildən etibarən vergi islahatları sayəsində vergitutmanın strukturu dəyişməkdədir. Toplamda xarici ticarətdən əldə edilən vergilər azaldılmış, yerli istehlakdan alınan vergilər artırılmışdır. Tərəqqi etmiş, sənayeləşmiş dövlətlərin indikatorlarına nəzər salsaq, əsasən, bu dövlətlərdə toplanan gəlirlərdən vergilər İEOÖ-də toplanılmış istehlak vergilərindən 2 dəfə çoxdur. O cümlədən İEO-in xarici ticarətdən qazandıqları vergi gəlirləri sənayeləşmiş dövlətlərdəkindən daha çoxdur. Yüksək tərəqqi həddi ilə fərqlənən dövlətlərin vergitutma təcrübəsi ilə yaxından tanışlıq, bu dövlətlərin vergi sistemlərinin, vergitutma xarakteristikalarının müfəssəl analizi, ölkənin vergi sistemi ilə qeyd edilən dövlətlərdəki vergi sisteminin müqayisə edilməsi və bu müqayisəyə istinadən tərəqqi etmiş dövlətlərin vergitutma təcrübəsindəki pozitiv aspektlərin respublikamıza tətbiqi vergi sistemimizin tərəqqisinin təmin edilməsi üzrə olduqca mühümdür (Reinhart C.M., Rogoff K., 2015).

İEO-nin bir çoxu vergitutma bölməsində uzun tarixi inkişaf yolu keçmiş və hər biri demək olar, dinamik vergi sistemi formalaşdırmışdır. Bu dövlətlərdən bir sırasında, misal üçün, ABŞ, Kanada, Yaponiya və sair. büdcə, 3 həddə - federal (dövlət), regional və daxili vergilər tərtib və təsdiq olunur və bu sistemə müvafiq olaraq vergilər müəyyən edilir. Güclü İqtisadi bazaya sahib olan ABŞ, həmçinin də sivil bazar əlaqələrinə müvafiq vergi sistemə sahibdir. Tərəqqi etmiş Avropa dövlətlərinin vergi sistemi də o cümlədən ABŞ-da olduğu qisimdə çoxşaxəli və çeşidlidir. Bu dövlətlərdə icbari ödəmələrin ÜDM-da özəl rolu belədir: ABŞ-da-

31%, Kanadada-33%, Fransa, Belçika, Avstriya, Danimarka və İsveçdə- 42%, Almaniyada isə 37%-ə çatır. ABŞ üzrə federal büdcə bütöv gəlir və məsrəflərin təqribən 80%-ni, ştatların büdcəsi-14%-ni, daxili vergilər isə 4%-ni formalaşdırırsa, bu indikatorlar Kanadada uyğun olaraq, 47%, 41% və 11% formalaşdırır (Universita' bocconi 2011).

Dünya iqtisadiyyatındakı dominant mövqeyi, yüksək həddə tərəqqi etmiş iqtisadiyyatı ilə seçilən ABŞ -in vergi sistemi və vergitutma xarakteristikalarını də nəzərdən keçirmək, həmin ölkənin vergi strukturunun müfəssəl öyrənmək respublikamızda vergitutmanı tərəqqi etdirmək rakursundan məqsədamüvafiq olar. ABŞ-in vergi sistemi dünyada ən tərəqqi vergi sistemlərinin bir hesab edilir. ABŞ-da modern vergi sisteminin üzrə federal hökumət, ştatlar hökuməti və daxili hökumət orqanlarının tərəfdən verginin təməl tiplərindən eyni zamanda istifadə edilməsi halı spesifikdir. ABŞ-da büdcə gəlirlərinin təməl hissəsini fiziki şəxs, hüquqi şəxs olmayan fərdi təşkilatların və partnyorluqların ödədikləri gəlir vergisindən təşkil edilmişdir. Bu ölkədə gəlir vergisi üzrə vergitutma bazası müəyyən edilərkən çeşidli mənbələrdən əldə olunan gəlirlər toplanır, qeyd edilən məbləğlərdən gəlirlərin əldə edilməsi ilə bağlı məsrəflər çıxılır və qalan məbləğ vergiyə cəlb edilir. İnkişaf etmiş əksər dövlətlərdə olduğu üzrə ABŞ vergi sistemi də vergilərdən əsasən sahibkarlıq fəaliyyətini dəstələmək, sərmayələri stimullaşdırmaq aləti şəklində istifadə edirlər. Buna görə də iş adamları üzrə müəyyən güzəştlər, sərbəst olmalar vardır.

İEÖ vergi sistemində respublikamızdan müxtəlif olaraq bilavasitə vergilər prioritetlik formalaşdırır. Belə ki, Böyük Britaniya büdcəsində bilavasitə vergilər 45,8%, vasitəli vergilər 31,3%, İspaniya vergi sistemindəysə bu indikatorlar uyğun olaraq 47,3% və 40,2% formalaşdırır (Keen M., Klemm A., 2014). Beynəlxalq həddə vergitutma təcrübəsindən yararlanmaq vergi sistemi və vergitutma mexanizminin möhkəmləndirilməsində daha da təsirli ola bilər.

Hökumətin çatmaq istədiyi hədəflər və məqsədlərə müvafiq olaraq vergitutma mexanizminin təşkil edilir. Ölkədə ümumiyyətlə bərabərliyin məqsəd alındığı vəziyyətlərdə, orta gəlirin yuxarısı olan gəlirlərə vergilər cəlb edilir, əldə edilən

gəlir həmin baryerin altında gəlirin həddinə sahib olan vətəndaş qrupları arası müvafiq bir formada bölüşdürülə bilər, o cümlədən bərabərlik təmin olunur. Ancaq məqsədin təkəcə gəlir bölgüsü arası bərabərsizliyin tənzimlənməsi olduqda isə gəlir vergisi yüksələn tempdə olan tarif ilə vergiləndirilir. Söylənən fikirlər xüsusən də müdaxilə edən dövlət maliyyəsinin müdafiə edən Keynsyan iqtisadçılar ilə funksional maliyyə nəzəri konsepsiyasının tərəfdarların görüşlərində vurğulanmaqdadır. Həmin nəzəri konsepsiyaçıların ideyalarına əsasən yüksələn tempdəki tariflə əldə edilən vergi, gəlirlərin təkrar bölüşdürülməsində xeyli önəmli vasitələrdən olmuş, vətəndaşların yuxarı gəlirli qrupundan yuxarı, aşağı gəlirli əhali qruplarından isə az hədd ilə vergilərin alınması üsulu ilə bu təbəqələrin gəlirləri arası fərqi azaltmaqdır. Lakin bu hal heç də hər daim reallaşmır. Ona görə ki uzun müddətli period ərzində fərdlər peşə variantlarını dəyərləndirərkən nisbi olaraq vergi sonrasındakı gəlirlərini əldə rəhbər tutacaqları səbəbilə yuxarı gəlirli işlərdən əldə edilən gəlir, yüksək nisbətli vergilərin tətbiqiylə böyük həcmdə azalacağını səbəbilə bu vəzifələr insanlar üzrə bir o qədər cəzbedici olmayacaqdır. Belə halda işəgötürənlər yuxarı ödənişli ixtisaslı əməkdaşları itirməmək və artan vergi həddlərinin onlara nümayiş etdirdiyi neqativ təsirlərin qarşısını almaq üzrə daha çox ödəniş etmək üsuluna gedəcəklər. Müvafiq qruplara ödənilən əlavə ödənişlərin həcmi isə ixtisaslaşma həddi zəif olan və daha aşağı ödənişli əməkdaşların vergilərin tətbiqindən öncəki qisimdə maaşlarından çıxılacaqdır. Belə bir proses mexanizmi artan dinamikalı vergitutmanın gəlir bölgüsünə effektini yox edəcəkdir. Əmək gəlirlərindəki qeyri-bərabərliyin aradan qaldırılması, bu bölmədə optimal bölgünün təmin olunması həm bizdə, həm də xarici dövlətlərdə dövlət tənzimlənməsində uzun vaxt ərzində nəzərə çarpan məsələlərdən olmuşdur. Optimum vergi problemi əmək bazarında mövcud olan rəqabət mühitində tədqiq edilir (Universita' bocconi 2011). Buna görə də əmək gəlirlərində müşahidə olunan çeşidliliklər bütövlükdə əməkdaş verimliyindəki çeşidlilikləri əks etdirir. Ölkə vergi sistemi vasitəsilə qazanmaq istədiyi gəlir həddini tənzimləyə bilər. Modern periodda cəmiyyətdə təbəqələr arası qütbləşmənin qarşısının alınması, gəlir bölgüsündəki ədalətsizliyinin aradan götürülməsi, təkəcə əxlaqi və ya etik zərurət

deyil, bu həm də bazar əlaqələri zəmnində qurulmuş iqtisadi sistem üzrə sağlam mühitinin qurulması üzrə olduqca mühümdür. Bu hədəflərə nail olmaq üzrə ölkəmizdə ədalətli gəlir bölgüsü təmin olunmalıdır, gəlir həddləri arası hədsiz böyük uçurum aradan götürülməlidir.

Bazar iqtisadiyyatı mühitində dövlətin qarşısına qoyduğu təməl məqsədlərdən biri miqyasından asılı olmayaraq bütün sahibkarlara səmərəli vergi vəziyyətinin təmin olunmasıdır. Ancaq praktikalara istinadən deyə bilərik ki, çox vaxt vergi inzibatçılığı böyük və orta təşkilatlar üzərində qurulduğuna görə, uçot və hesabatların aparılması metodları və qaydaları əsasən onlara adaptasiya edilmiş olur. Bu hal kiçik təşkilatların və fərdi bizneslərin vergiyə cəlb olunması bölməsində qarşıya əksər mürəkkəbliklərin çıxmasına səbəbiyyət verir.

Fiziki şəxslər tərəfdən vergi qanunvericiliyinin pozulma və vergiləri ödəməkdən yayınma situasiyaları qanunvericilik üzrə nəzərdə tutulmuş hallarda gəlirlər barəsində bəyannamə təqdim etməmək ilə, gəlirlərin həcmi azaltmaq ilə, məsrəflərin həcmi artırmaq ilə, əmlaklarını uçotdan gizlətmək ilə, öz fəaliyyət və əlavə gəlir mənbələri barəsində informasiyaları dəyişdirmək ilə, bəyannamə verməyə məcbur olan şəxs olduğunu gizlətmək ilə, vergi güzəştlərini qazanmaq üzrə saxta sənədlər təqdim etmək qismində metodlarla gerçəkləşdirilir. Fiziki şəxslərin gəlir vergisiylə əlaqədar vergidən yayınma situasiyalarının sayının çoxalmasının təməl səbəblərindən biri də əməkdaşların işəgötürənlər tərəfdən əmək kontraktı olmadan çalışdırılmasıdır. Son illərdə əməkdaşların əmək kontraktı olmadan iş görülməsinə və xidmətlərin nümayiş etdirilməsi cəlb olunması halları çoxaldığından bu yöndə mübarizə tədbirləri möhkəmləndirilib və əməkdaşları bu cür çalışdıran təşkilat başçılarına qarşı cinayət işləri açılmaqdadır (Miləkov N.V., 2017). Fiziki şəxslərin gəlir vergisi bölməsində vergidən yayınma hallarını aradan götürmək üzrə ən səmərəli metodlardan biri də toplam bəyannamə sisteminə keçid hesab edilir. Bu sistemə səmərəli keçidin təmin edilməsi üzrə dünyanın əksər dövlətlərində anlayışlar işlənib tərtib edilir. Bu anlayışlarda yalnızca bəyannamə sistemi tətbiqi qaydaları deyil, o cümlədən onun irəli tərəqqi perspektivləri və toplam bəyannamə sisteminə keçid təmin olunmasının qarşısında duran məsələlər

də öz əksini tapmışdır. Toplam bəyənamə sisteminə keçid vaxtı ən təməl məsələlərdən biri vergi qanunvericiliyinin izah edilməsi, düzgün şərh edilməsi o cümlədən vergi bəyənamlərinin doldurulma və təqdim edilməsi, bəyənamə sisteminə keçidlə əlaqədar olaraq vergi ödəyicilərinin informasiyalaşdırılması və təbliğat işlərinin gerçəkləşdirilməsi ilə bağlı vergi məsləhətçiləri tərəfdən vergi ödəyicilərinə nümayiş etdirilən xidmətlərin vacibliyini diqqətə alaraq Respublikamızda da dünya praktikasında olduğu üzrə sertifikatlaşdırılmış vergi məsləhətçilər insitutunun ərsəyə gətirilməsi olduqca məqsədmüvafiqdir.

Səmərəli vergi siyasətinin gerçəkləşdirilməsi xeyli həddə vergi yükünün optimal həddə olmasından asılıdır. Vergi yükü optimal həddinin tapılması isə müəyyən tədqiqatların aparılmasını vacib edir.

Beynəlxalq praktikada optimal vergitutmanın normativ nəzəriyyəsi əmək vergitutmasının quruluşu haqqında bəzi faydalı fikirləri təmin edir.

Mənfi marjalı gəlir vergisi dərəcələri, agentlərin yalnız “intensiv” marjası (iş saati) boyunca tənzimlədiyi bir modeldə heç vaxt optimal deyildir. Belə bir vəziyyətdə yüksək marjinal vergi dərəcələri, böyük bir qrant ilə birlikdə gəlir bölgüsünün aşağı hissəsində optimal olmağa meyllidir. “Geniş” əmtəə təkliflərinə cavabların (əmək bazarında iştirak edib-etməməyiniz) standart optimal vergitutma modelinə daxil edilməsi optimal vergi cədvəlinin şəklini əhəmiyyətli şəkildə dəyişdirir (Universita' bocconi 2011). Həqiqi iştirak elastikliyi, ən az maaş alan işçilərin iştirakını maneə törətməmək üçün aşağı dərəcəli vergi dərəcələri ilə üzləşmələrini tələb edir. Mənfi marjalı vergi dərəcələri bəzi hallarda arzuolunan hala gələ bilər. Səmərəlilik qazancları əmək gəlir vergisi cədvəlinə yaşdan asılılıq elementlərini tətbiq etməklə əldə edilə bilər. İş təklifinin elastikliyi həyat dövrü ərzində dəyişdiyindən, yaşa görə əmək gəlir vergisi əmək təchizatı daha elastik olan agentlərə, məsələn gənc işçilərə və pensiya yaşına yaxın işçilərə vergi dərəcələrinin aşağı olmasına imkan verəcəkdir.

Vergi məqsədləri üçün hesab vahidinin seçilməsi məsələsinə gəldikdə, iqtisadçılar arasında şərti müdriklik budur ki, səmərəlilik nöqtəyi-nəzərindən (və bitmiş vergi dərəcələri mövcud olduqda) fərdi vergitutma birgə vergiyə üstünlük

verilməlidir. çünki birincisi əmək təchizatı daha elastik olan şəxslərə daha aşağı marjinal vergi dərəcələrini tətbiq edir. Əhəmiyyətli dərəcədə yaxşı rifah (və məşğulluq) qazanc əldə edə bilər. Belə bir islahat, qazancı az olan və ya əmək bazarına bağlılığı zəif olan evli qadınları cinsinə görə rəsmi olaraq ayrı-seçkilik etmədən hədəf alacaqdır. Alternativ olaraq, rifah (və məşğulluq) qazancına bazarda əmək xidmətləri təklifi ilə tamamlanan və ailə daxilində qadınlar tərəfindən həyata keçirilən ev işlərinin əvəzedicisi olan fərdi malların verilməsi yolu ilə əldə edilə bilər. Mənfəət vergisi cədvəlini düzəltməklə maliyyələşdirilən belə bir siyasət tədbirinə, daha böyük əmək təklifi elastikliyi ilə xarakterizə olunan qadın əhalinin seqmentində vergi yükünün azaldılmasının hədəflənməsi üçün dolayı bir yol kimi baxmaq olar (Heady C., Johansson A., 2009). Əmək gəlirləri vergiləri, ev istehsalında əməyin son məhsuldarlığı rəsmi istehlakçı xidmət sektorundakı marjinal məhsuldan aşağı olmasına baxmayaraq, ev istehsalını gəlirli hala gətirməyə meyllidir. Bu səbəbdən istehlakçı xidmətlərinin satın alınmasına nisbətən aşağı vergi dərəcəsini (həm bazarda satıla bilən, həm də evdə istehsal oluna bilən mallar / xidmətlər) müəyyənləşdirmək üçün rifah halının yaxşılaşdırılması ola bilər. Məcburi işsizlik ehtimalı nəzərə alındıqdan sonra istehlakçı xidmətlərinə nisbətən aşağı xalis maliyyə yükü ilə bağlı vəziyyət güclənmişdir. İşsizlik müavinətlərinin azalan vaxt profiline dair iş ədəbiyyatda kifayət qədər yaxşı qurulmuş görünür. Optimal ixtisar vergiləri işçilərin işdən çıxdıqdan və işsiz qaldıqdan sonra gəlirləri itirilən işsizlik müavinətləri və əmək haqqı vergilərinin məbləğinə bərabər olmalıdır.

Agentlər əmək tədarükünü yalnız “intensiv marja” (iş saati) boyunca tənzimlədikdə, mənfəət marjalı vergi dərəcələri heç vaxt optimal deyildir. Marjinal vergi dərəcəsi bəzi gəlir aralığında mənfəət olsaydı, bu aralığında bir az artırmaq gəlir artırır (və bu aralıqdakı vergi ödəyicilərinin qazanclarını azaldardı), lakin davranış reaksiyası da (daha az işləmək lazım olacaq) olardı, çünki bu həddə vergi dərəcəsi mənfəət olur. Buna görə də sosial rifah birmənalı şəkildə artacaqdır (Heady C., Johansson A., 2009).

Yüksək marjinal vergi dərəcələri gəlir bölgüsünün ən aşağı hissəsində

optimaldır. Simulyasiyalardan ortaya çıxan nəticə odur ki, ən yaxşı halda əhalinin qeyri-aktiv bir hissəsi işləmir və sosial üstünlüklər daha çox bölüşdürülməyə üstünlük verildikdə və əmək təchizatı elastikliyi daha yüksək olduqda bu fraksiya daha böyükdür. Bununla əlaqədar olaraq, az məhsuldarlıq və beləliklə vergi gəliri az olduqda, çox aşağı bacarıqlara sahib olanlar işləməməyə məcbur olduqda qurban verilir, halbuki əhəmiyyətli gəlir aşağı təbəqələrdə marjinal vergi dərəcələri inframarginal olan əhalinin qalan hissəsindən artırılır.

Geniş əmək təklifi reaksiyalarının optimal vergi vermə modellərinə daxil edilməsi optimal vergi cədvəlinin şəklini mühüm yollarla dəyişdirir. Xüsusilə, gəlir bölgüsünün altındakı optimal marjinal vergi dərəcələri əhəmiyyətli dərəcədə azaldılır. Agentlər geniş marja boyunca reaksiya verdikdə, aşağı hissədə mənfi marjinal vergi dərəcələrindən istifadə etməklə işləyən yoxsullara subsidiya vermək arzuolunan ola bilər. Hər iki marşrut boyunca cavabları olan bir modeldə aparılmış simulyasiyalar göstərdi ki, intensiv əmək təchizatı elastikliyinə düzgün dəyərləri üçün, aşağı bölüşdürülmə seçiminin güclü olduğu təqdirdə mənfi marjinal vergi dərəcələrini rasionallaşdırmaq üçün kifayət qədər yüksək iştirak elastikliyi tələb olunur. Bununla birlikdə, həqiqi iştirak elastikliyi ilə, ən az maaş alan işçilər, iştiraklarını maneə törətməmək üçün aşağı dərəcəli vergi dərəcələri ilə üzləşməlidirlər. Beləliklə, geniş vergi marjasının vacibliyi ilə bağlı optimal vergi nəzəriyyəsinə yeni diqqət, bir çox İƏİT ölkələrində son dövrdə “iş təklifi” tətbiq edilməsinə yönəlmiş əsas üçün əsas verir (Lipinska A., 2016).

İştirak etməməyə imkan verən optimal vergi tətbiqetmə modelinin genişləndirilməsi digər tətbiqlərə də malikdir. İki misal vergidən yayınma və miqrasiyadır. Vergidən yayınma ehtimalının verilməsi, hökumətin hesabətli qazancı olmayan işçilərə nisbətən heç bir qazancı olmayan şəxslərin istehlakına daha aşağı qiymət qoymasına səbəb ola bilər və beləliklə iş üçün subsidiyaların daha da optimal olmasına səbəb olur. Tutaq ki, aşağı gəlirli işçilər ya rəsmi sektorda və ya qeyri-rəsmi sektorda işləmək qərarına gələ bilərlər. Tutaq ki, rəsmi sektor vergi və güzəşt qaydalarına tam uyğunluq, tam uyğunsuzluq isə qeyri-rəsmi sektoru xarakterizə edir. Bu vəziyyətdə işləmək və ya olmamaq qərarı işləmək və

qazanc hesabatı vermək və ya qeyri-rəsmi işləmək və qazancı hesabat verməmək qərarı ilə əvəz edilə bilər. Hökumət bundan sonra qazancı olmadığını bildirən bəzi şəxslərin əslində qeyri-rəsmi olaraq işlədiyini tanıya bilər və buna görə rəsmi sektorda aşağı gəlirli işçilərdən daha yaxşı ola bilər.

Köçmək imkanının verilməsi, ən yaxşı gəlir vergisi cədvəlinin bəzi gəlir aralığında reqressiv olduğunu göstərə bilər. Miqrasiya mümkün olduqda, yüksək ixtisaslı agentlərin miqrasiya təhdidi, hökumətin yüksək ixtisaslı agentlərin ölkədən getməsinə güclü stimulyat yaratmayan gəlir vergisi cədvəlini tərtib etməsini nəzərdə tutur.

Səmərəlilik (və rifah) qazancları əmək gəlir vergisi cədvəlinə yaşdan asılılıq elementlərini daxil etməklə əldə edilə bilər. Bu nəticənin bir səbəbi, empirik dəlillər əmək təchizatı elastikliyinə ömrü boyu dəyişdiyini göstərir. Beləliklə, yaşla əlaqədar gəlir vergisi, məsələn, gənc işçilər və ya pensiya yaşına yaxın işçilər kimi əmək təchizatı daha elastik olan agentlər üçün aşağı marjinal vergi dərəcələrini hədəf almağa imkan verir. Səmərəlilik nöqtəyi-nəzərindən və bitmiş hədd vergi dərəcələri olduqda fərdi vergitutma birgə vergiyə üstünlük verilməlidir. Bir neçə müvafiq istisna olmaqla, optimal vergitutma nəzəriyyəsi, qərar vermə vahidi olaraq bazar işi ilə istirahət arasında vaxt ayıran tək bir fərd olaraq ailə ölçüsünü laqeyd edir. Bununla birlikdə, böyüklərin əksəriyyətinin cütlüklərdə yaşadıklarını və gəlirləri müəyyən dərəcədə bölüşdürülə biləcəyini nəzərə alsaq, vergi məqsədləri üçün hesab vahidinin seçilməsi vacib məsələdir. Bir tərəfdən, vergi funksiyası yalnız iki tərəfdaşın gəlirlərinin cəmindən asılıdırsa, ümumi müştərək vergitutma mövcuddur. Nəticədə, marjinal vergi dərəcəsi eyni cütlüyün hər iki tərəfi üçün eynidir (Reinhart C.M., Rogoff K., 2015) . Digər tərəfdən, fərdi vergi sistemində ailənin ödədiyi vergi hər bir həyat yoldaşının gəlirlərində ayrıca eyni vergi funksiyasını tətbiq etməklə hesablanmış iki vergi öhdəliyinin məbləği ilə verilir. Fərdi vergi tətbiq edilməsinin müştərək vergiyə üstünlük verilməsinin səbəbi, empirik ədəbiyyat evli qadınların yoldaşlarından daha elastik əmək təklifinə meyl göstərmələri ilə əlaqədardır. Vergitutmanın səmərəliliyi xərclərini minimuma endirmək üçün, kompensasiya olunmuş əmək təchizatı daha elastik

olan agentlərə daha aşağı marjinal vergi dərəcələri tətbiq edilməlidir. Birgə vergitutma sxemini və bu zəmində fərdi vergi vermə sxemini nəzərdən keçirdikdə aydın olur ki, sonuncu daha səmərəlidir. Bu vəziyyətdə, qadın ilk valyuta qazancını kişinin işləməsinin artıq cütlüyə verəcəyi gözlənilən həddinə çatan vergi dərəcəsinə baxdığı kimi qəbul edə bilər. Digər tərəfdən, mütərəqqi fərdi əsaslı gəlir vergisi, daha elastik agentlərin daha aşağı marjinal vergi dərəcələri ilə üzləşməsinin effektivlik prinsipini təmin edir, çünki evli qadınlar cütlüyün ikinci dərəcəli əməkdaşı olmağa meyillidirlər və buna görə yoldaşlarından daha aşağı gəlir əldə edirlər.

Səmərəlilik qazancını ev təsərrüfatında ikinci dərəcəli işçilərə vergi yükünü azaltan və ev təsərrüfatında baş verənlərə vergi yükünü artıran neytral vergi islahatları ilə əldə etmək olar (Heady C., Johansson A., 2009). Alternativ olaraq, eyni təsirə əmək təchizatı ilə tamamlanan və ailə daxilində qadınlar tərəfindən görülən ev işlərinin əvəzedicisi olan şəxsi malların açıq şəkildə verilməsi ilə əldə edilə bilər. Vergi tətbiqindən səmərəliliyin itkisini minimuma endirmək üçün daha ardıcıl bir yanaşma, evli qadınların qazandıqları gəlirlərdən ayrıca vergi cədvəlində deyil, fərqli (və daha aşağı) dərəcələr cədvəlində vergi alınmasını tələb edir. Gender əsaslı verginin güclü bir siyasi müxalifətlə üzləşməsi ehtimalı olsa da, cins əsaslı verginin faydalı təsirlərini təqlid edən və eyni zamanda bəzi zəif cəhətlərdən yayınan və eyni zamanda siyasi baxımdan daha xoş görünən digər sənədləri də nəzərdən keçirmək mümkündür. Belə alternativlərdən biri gəlir əldə edən neytral vergi islahatıdır ki, bu da ikinci dərəcəli işçilərlə müqayisədə ilkin vergi tətbiqini dəyişdirir. Gender əsaslı vergi ilə fərq ondan ibarətdir ki, ilkin və ikincili olanlar cins baxımından deyil, ailə daxilindəki nisbi qazanc baxımından müəyyənləşdirilir - demək olar ki, bütün ölkələrdə orta səviyyənin 80% -dən çoxunu nəzərə alaraq gender ilə çox əlaqəli bir konsepsiyada qazananlar qadınlardır. Belə bir islahat, qazancı az olan və ya əmək bazarına zəif qoşulmuş evli qadınları cinsiyyətə görə rəsmi olaraq ayırı-seçkilik etmədən hədəf alacaqdır. Digər bir imkan, uşaqlara qulluq və yaşlılara qulluq xidmətləri kimi ictimai xidmətlər göstərməkdir. Bu malların dövlətlə təmin edilməsi, daha çox əmək təklifi elastikliyi ilə xarakterizə

olunan qadın əhalinin seqmentinə vergi yükünün azaldılmasının hədəflənməsi üçün dolayı bir yol kimi görülə bilər.

Əmtəə vergisi üzrə fərqləndirmə səmərəliliyin artırılması ola bilər. Xüsusilə, istehlakçı xidmətlərinin alınmasında vergi dərəcəsinin aşağı olması həm agentlərin bazarda işçi qüvvəsi təmin etməsini stimullaşdırı bilər, həm də aşağı ixtisaslı işçilər arasında işsizlik səviyyəsini azalda bilər. Həm bazarda satın alınan, həm də evdə istehsal edilə bilən mallar / xidmətlər “istehlakçı xidmətləri” adlandıraraq. Əmək gəlirləri vergisi və istehlak xidmətlərinin bazar alışına vergi tutulması həm bazar bazasında xidmət istehsalı hesabına ev istehsalı lehinə bir təhrif deməkdir. Beləliklə, vergilər, ev istehsalında əməyin ən yüksək məhsuldarlığı rəsmi istehlakçı xidmət sektorunda marjinal məhsuldan aşağı olmasına baxmayaraq, ev istehsalını gəlirli hala gətirir. İstehlakçı xidmətlərinə verginin az olması vergi sisteminin yaratdığı bu təhrifi azaltmaq üçün səmərəli ola bilər. Bu nəticənin praktiki əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, bu prinsipə əsasən vergitutmanın azaldılmasına namizəd olacaq mallar barədə düşünmək asandır. Məsələn, mənzil təmiri və digər istehlakçıların uzun müddətli təmir işləri, uşaq baxımı, təmizlik, yemək bişirmək və ya istər evdə istehsal oluna bilən, istərsə də çatdırıla bilən bütün istehlakçı xidmətləridir.

Yuxarıdakı əsaslandırmaya görə, bu cür xidmətlər, həqiqi mənada ev şəraitində istehsal edilə bilməyən istehsal olunan mallardan daha yüngül vergi alınmalıdır. Məcburi işsizlik ehtimalı nəzərə alındıqdan sonra istehlakçı xidmətlərinə nisbətən aşağı xalis maliyyə yükü ilə bağlı vəziyyət güclənmişdir. Səbəbi odur ki, istehlakçı xidmətləri aşağı ixtisaslı işçilərin istifadəsində çox vaxt intensiv olduğundan, bu xidmətlərə tələb üçün bir stimula, xüsusilə yüksək insidentlərdən əziyyət çəkən işsiz işçilərə nisbi tələbi artıraraq ümumi tarazlıq işsizliyini azalda bilər. İşsizlik müavinətlərinin vaxt profilində azalma olmalıdır. Üstəlik, işə düzəldildikdən sonra əmək haqqı vergiləri işsizlik müavinəti ödənişlərinə əlavə vasitə kimi istifadə edilə bilər (Universita' bocconi 2011). Məcburi işsizlik işsizlikdən sığorta sxemlərinin optimal tərtib edilməsi məsələsini qaldırır. Azalan işsizlik sığortası cədvəli şəxslərin iş axtarış səylərini mükəmməl izləyə

bilməməsi ilə əlaqəli mənəvi təhlükə problemlərini azaltmaq məqsədinə xidmət edir.

Optimal ixtisar vergisi işçilərin işdən çıxarıldıqdan və işsiz qaldıqdan sonra gəlirləri itirilən işsizlik müavinətləri və əmək haqqı vergilərinin məbləğinə bərabərdir. Əmək bazarındakı nəticələrə təsir göstərə biləcək başqa bir amil, işdən çıxma ilə bağlı qanuni və inzibati məhdudiyyətlərin olmasıdır. Nəzəri baxımdan, daha yüksək atəş məhdudiyyəti işsizliyin daha yüksək olmasına və orta məhsuldarlığın aşağı olmasına baxmayaraq, mütləq daha yüksək işsizlik səviyyəsini ifadə etmir. Bunun səbəbi işçilərin axınının azalması və bu "iştirak etmə effekti" səbəbindən işsizliyin səviyyəsinə ümumi təsirin nə olduğu aydın deyil. Yuxarıda göstərilən kimi xarakterizə olunan optimal vergi dərəcəsi işlərin sosial və özəl dəyərləri arasındakı fərqi daxili hala gətirir. Bir iş məhv edildikdə, işçilər dövlət maliyyəsinə daha çox xərc çəkəcəklər: işsizlik yardımını onlara ödənilməlidir və əmək haqqı vergilərindən gəlir itirilir. Bu səbəbdən müəlliflərin fikrincə, vergi dövlət xərclərinin maliyyələşdirilməsi üçün istifadə olunan vasitələr kimi qəbul edilməlidir.

3.2. Regionlarda səmərəli məşğulluğun təmin edilməsi üzrə vergi siyasətinin təkmilləşdirilməsi istiqamətləri

Dayanıqlı tərəqqisinin labüd faktlarından biri effektiv məşğulluğun təmin olunmasıdır. Məşğulluğun labüd önəminin dərk edilməsi nəticəsidir ki, ölkədə dövlət həddində qəbul olunmuş bəzi sənədlərdə məşğulluq hər zaman diqqət mərkəzindədir, və yaxud onun təməl komponentlərindən biridir. Respublikamızda məşğulluq bölməsində müfəssəl fəaliyyət strategiyası qəbul olunmuşdur və sistemli olaraq gerçəkləşdirilməkdədir. Beləki 2003- cü ildən başlayaraq ölkədə bu yöndə planlı siyasət gerçəkləşdirilir (Azərbaycan Respublikasının vergi xəbərləri. 2018).

Azərbaycanda dayanıqlı tərəqqisinin hədəfləri içərisində hərtərəfli, və effektiv məşğulluğun təmini özəl yer tutur. Dayanıqlı tərəqqisinin əsas hədəfi olan hər həddə yoxsulluğun aradan qaldırılması yalnız bu şərt daxilində mümkün ola bilər. Hələ 20 il öncə elan edilmiş “Minilliyin tərəqqi hədəfləri”ndə bu, “Tam və

effektiv məşğulluğun və hamının, habelə qadınlar və gənclərin layiqli iş ilə təmin olunması” qismində, 2015 - ci ildə qəbul edilmiş. “Dayanıqlı inkişafın hədəfləri”-də isə “Əhtəli və dayanıqlı iqtisadi artıma, hamı üzrə tam və effektiv məşğulluq və layiqli iş təmin edilməsinə dəstək nümayiş etdirilməsi” qismində öz əksini tapmışdır (Azərbaycan Respublikasının vergi xəbərləri. 2018).

Bazar iqtisadiyyatı mühitində məşğulluq əhalinin təməl gəlir mənbəyinə təsir edir. O cümlədən, məşğulluq əhalinin həyat həddini və müvafiq olaraq siyasi mövqeyini də təşkil edir. Paralel olaraq bu gəlirlər insanların vergiləri ödəmək potensiallarını yüksəldir. Bu isə ölkənin iqtisadi tərəqqisi həddinin təməl indikatorlarından biridir. Buna görə də məşğulluğun təmin edilməsinə dövlət həddində ciddi kömək nümayiş etdirilməlidir.

Azərbaycanda da məşğulluğun təmin edilməsi dayanıqlı tərəqqisinin başqa hədəflərinə nail olunması üçün də vacib şərtidir.

Azadlıq əldə edildikdən sonra ölkənin qarşılığı problemlərlə rəğmən, hökumətin gerçəkləşdirdiyi effektiv tədbirlər hesabının ölkədə əhalinin müfəssəl təkrar istehsal prosesi qorunmuş və hətta XXI əsrin öncələrində təbii artım baş tutmuş, əmək resurslarının strukturunda iqtisadi aktiv və məşğul əhalinin sayı çoxalmağa başlamışdır ki, bu dinamika indi də uğurla davam edir.

Bölgələrin tərəqqisinin tənzimlənməsində vergi siyasətinin payı danılmazdır. Bu səbəbdən də dövlət tərəfdən bölgələrdə vergi tənzimlənməsi prosesi önəm kəsb edir. Ona görə ki vergilərin bölgələrdəki təsərrüfat fəaliyyəti üzrə və sahibkarlara tənzimləyici təsiri çoxşaxəlidir. Vergi tənzimlənməsinin təməl məzmunu onu ehtiva edir ki, təkrar istehsal prosesinə effekti və müdaxiləsi iqtisadi aspektdən məqsədmüvafiq və istinadlandırılmış olmasıdır. Çeşidli dövlətlərdə aşağıdakı vergi tənzimlənməsi metodlarını misal çəkmə olar (Kəlbəyev Y.A., 2012):

- vergi ödənişlərinin təxirə salınması;
- vergi sərmayə krediti;
- vergi tətili;
- vergi bazasının minimalizasiyası;
- vergi amnitsiyası;

- vergi həddlərinin seçilməsi və təyin olunması.

Vergi tənzimlənməsi çox zaman vergi sanksiyası və güzəştləri yolu ilə gerçəkləşdirilir. Bu üsulların birgə tətbiqi vergi strategiyasının nəticəliyinə zəmin ərsəyə gətirir. Vergi güzəştləri sisteminə bəzi faktorları şamil etmək olar: vergi həddlərinin aşağı salınması, vergi kreditlərinin verilməsi, bir sıra vergi tiplərindən sərbəst olunması və s. qisimdə faktorları nümayiş etdirmək olar. Vergi tənzimlənməsinin labüd şərtlərindən biri isə fərdi güzəştlərin verilməsinin miqdarının minimalizasiyasıdır. Məhsul istehsalçılarının bazara giriş qaydaları və faktorlarını aşkar edən iqlim, coğrafi, təbii mühit və başqa proseslər bu vergi güzəşti üzrə təməl mənbə sayıla bilər.

Bölgəvi tənzimləmənin gerçəkləşdirilməsi üzrə bütün strateji hədəflər və tənzimləmə seçimlərinin bu hədəflərə yönləndirilməsi lazımdır. Bu səbəbdən də bölgələrin vergi tənzimlənməsi, valyuta-kredit, vergi və büdcə siyasətiylə qarşılıqlı münasibətdə icra edilir. Bu zaman bölgələrin tərəqqi həddindəki fərq və əhalinin gəlir həddinin müxtəlifliyi ilə əlaqədar olaraq vergitutmanın effektivliyi əsas yer tutmalıdır.

Məhsuldar qüvvələrin bölgələr üçün qeyri-bərabər yerləşməsi bölgələr arası tərəqqi həddində fərqlər yaratmışdır. Buna misal kimi sənayenin, infrastruktur bölmələrin böyük bir hissəsinin Abşeron iqtisadi bölgəsində yerləşməsi, onun digər bölgələrə nəzərən güclü tərəqqi etməsinə və başqa bölgələrə nisbətə disproporsionallığına səbəb olmuşdur.

Vergilər toplanması vergi siyasətində mürəkkəb bir vəzifə olaraq qalır. Vergi daxilolmaları vergi ödənişləri hesabına deyil də, vergi bazasının diversifikasiyası nəticəsində artır. Bundan başqa vergi tənzimlənməsinin faydalılığını artırmaq üzrə respublikanın iqtisadi tərəqqisinin proqnozlaşdırılması sistemin ərsəyə gətirilməsi labüd məsələdir.

Bölgəvi tərəqqinin vergi tənzimlənməsi üçün vergi sisteminin təkmilləşdirilməsi yönündə qarşıdakı illərdə aşağıdakı tədbirlərin gerçəkləşdirilməsi nəzərdə tutulmuşdur (Kəlbəyev Y.A., 2012):

- Vergi həddlərinin optimallaşdırılması

- Sahibkarlığın stimullaşdırılmasına yönəlmiş vergi-gömrük siyasətinin gerçəkləşdirilməsi

- Aqrar təsərrüfat əmtəələrinin istehsalçılara tətbiq olunan vergi güzəştlərinin müddətinin artırılması

- Sahibkarlara nümayiş etdirilən vergi xidmətləri üzrə yaxşılaşdırılma və əhatə çevrəsinin genişləndirilməsi üzrə kompyuter terminallarının və xüsusi vergi məsləhəti xidmətinin ərsəyə gətirilməsi

Aydındır ki, bölgələrin vergilər yoluyla tənzimlənməsi prosesində büdcə-vergi balanslaşdırılmasında böyük rola sahibdir. Dövlət büdcəsi iqtisadiyyatın tənzimlənməsində önəmli yer tutur. Ölkən büdcəsinin təşkil olunmasında vergilərdən yığılan vəsaitlər labüd yer tutur. Bundan dolayı da iqtisadiyyatın tənzimlənməsində vergilərdən istifadə olunur. Bu səbəbdən də ölkənin büdcə sistemi, bölgələrin tərəqqisinin tənzimlənməsində vergilərin rolu, eləcə də onun artırılması potensialları tədqiq olunmuş və labüd nəzəri və təcrübi önəm kəsb edən nəticələr əldə olunmuşdur. Məlumdur ki, vergi həddlərinin %-lərinin dəyişdirilməsi dəqiq hədəf daşıyır. Yəni ki, 8-9 il bundan öncə vergilər sayı 14 idisə hazırda vergi sayının 9 a endirilməsi və bəzi vergi tiplərinin həddlərinin aşağı salınması və olunan güzəştlər iqtisadiyyatın tərəqqisini dinamikləşdirmişdir (Azərbaycan Respublikasının vergi xəbərləri. 2018). Ölkədə axır zamanlar bölgələr üçün iqtisadi məsələlərin həlli yolunda labüd tədbirlərin gerçəkləşdirilməsi nəticəsində bölgələrin sosial-iqtisadi tərəqqisində uğurlu və hədəfə müvafiq nəticələr əldə olunmuşdur.

Aqrar təsərrüfat malları istehsalçıları vergidən azad olunmuş, Bakı şəhəri istisna olmaqla bölgələr üçün sadələşdirilmiş sistem üçün 2% vergi həddi müəyyən olunmuş (Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsi 2018), Nazirlər Kabineti tərəfdən ölkəyə idxalat edilən bəzi mal və avadanlıqlar üzrə ƏDV və gömrük rüsumundan sərbəst edilməsinə aid qəbul olunan qərar qeyri-neft sferasının tərəqqisinə dövlət köməyinin daha da möhkəmləndirilməsinə, paralel olaraq təsərrüfat və təşkilatlarda dövriyyə vəsaitinə qənaət etməklə texnoloji yönümlü sərmayələrin stimullaşdırılmasına, rəqabətə dayanıqlı əmtəə istehsalına keçməyə, bölgələrdə

təşkil olunmuş aqrar təsərrüfat əmtələri emalı və istehsalını təşviq etməklə bölgələrin tərəqqisinə, qeyri-neft sferasında ixracatın diversifikasiyasına səmərəli mühit ərsəyə gətirmişdir.

Hazırki periodda ölkə və bölgəvi iqtisadiyyatın dinamik tərəqqisi üzrə aşağıdakı faktorların icra edilməsi labüd önəm kəsb edir (Mehbalıyev S., İsgəndərov R., 2012):

- o Bölgələrin iqtisadi tərəqqisinin dinamikləşdirilməsində vergi güzəştlərinin gerçəkləşdirilməsi

- o Ölkənin bölgələrinin iqtisadi problemlərinin həllində biznesin rolunun artırılması

- o Bölgələrdə sahibkarlığın tərəqqisi bölməsində mövcüd olan imkandan effektiv istifadə edilməsi

- o Bölgələrin tərəqqisinə dövlət qayğısının artırılması

Bu səbəbdən də bu gün üzrə bölgələrdə sahibkarlığın tərəqqisi və bölgələrin maliyyə resursunun yaxşılaşdırılması labüd amillərdən biridir. Yuxarıda sadalanan tədbirlərin gerçəkləşdirilməsində zəruri rolunu oynayan bölgələrin tərəqqisi yönündə icra edilən Dövlət Proqramlarının nəticəsində bölgələrin tərəqqisinə sahibkarlığın daha da müfəssəl yayılmasına və sərmayə qoyuluşlarının çoxalmasına nail olunmuşdur. Müvafiq tədbirlər nəticəsində bölgələrdə yaşayan əhali üzrə maddi rifah halı yaxşılaşmış və bölgələrdən dövlət büdcəsinə gələn vergilərin miqdarında artım baş tutmuşdur.

Azərbaycanda məşğulluğun son illərdə analizi nümayiş etdirir ki, əmək ehtiyatları ilə iqtisadi aktiv əhali arasındakı fərq getdikcə artır. Əgər ki SSRİ periodunda bu fərq sıfıra yaxın idisə, 2000- ci il üzrə bu fərq artıq 937,5 min. nəfər, 2019- cu ildə isə 1,444,2 min nəfər olmuşdur (stat.gov.az). Bu meylin uzun müddət qalması mənfi sosial - iqtisadi nəticələrə gətirib çıxara bilər. Bu mühitdə dayanıqlı tərəqqiyə nail olmaq üzrə dövlət qarşısında duran təməl məsələlərdən biri qeyri-neft sferasında önəmli tərəqqiyə nail olmaq və hər il üzrə 100 mindən aşağı olmayaraq yeni və daimi iş yerlərinin ərsəyə gətirilməsidir.

Azərbaycanda məşğulluğun daha bir neqativ faktoru də qeyri - formal,

tənzimlənməyən bölmədə məşğulluğun çoxalmasıdır.

Son 20 ildə iqtisadi aktiv əhalinin və muzzdlu kontrakt təməlində çalışan əhalinin sayı çoxalmaqdadır. Məşğul əhali sayı ilə muzzdlu işləyənlərin sayı arası fərq 2000-ci ildə 2.637,3 min nəfərdən 2019 - cu ildə 3.083,4 nəfərə kimi artmışdır (stat.gov.az). Faktiki surətdə bu ayırım istər əmək miqrantlarını, istərsə də gizli iqtisadiyyat üzrə olanları əks etdirir. Rəqəmlərin göstərdiyi üzrə, qeyri formal məşğulluq ölkədə məşğul əhalinin 66% - ni formalaşdırır və bu rəqəm son 20 ildə çoxalmaqdadır. Məşğulluğun strukturunun belə olmasının təməl səbəbi yüksək vergilər, az əmək haqları və rəqabət mühitinin zəif olmasıdır.

Bu yöndə gerçəkləşdirilməsi vacib olan tədbirlərə - xüsusi sahibkarlıq fəaliyyətinin tərəqqisi üzrə maliyyə köməyinin artırılması, əlavə maliyyə ehtiyatlarının cəlb olunmasında dövlətin siyasi səylərinin möhkəmləndirilməsi, yüksək texnologiyalar tətbiqinə, yeni iş məkanları açılmasına yönəlmiş sərmayələrə yol açılması, sağlam rəqabətin tərəqqisi üzrə səmərəli mühit ərsəyə gətirmək qismində tədbirləri təklif etmək mümkündür.

Məşğulluğun təmin edilməsi yeni iş yerlərinin ərsəyə gətirilməsi ilə bir başa əlaqədardır. 2003-cü ildən başlayaraq ölkədə bu yöndə ardıcıl siyasət gerçəkləşdirilir.

Təkcə 2018-ci ildə ölkədə 105121- i daimi iş yeri olmaqla 127916 yeni iş yeri açılmışdır ki, 2003- 2018 - cü illər ərzində isə cəmi 1964551 yeni iş yeri açılmışdır. 2019-cu ildə isə daha 115868 yeni iş yerləri açılmışdır (stat.gov.az, 2019).

Ümumiyyətcə, Azərbaycanda dayanıqlı tərəqqinin təmin olunması üzrə əksər yönlərdə təsirli tədbirlər keçirilir. Amma bu yöndə çatışmayan təməl aspekti bu tədbirlərin tək sisteminin olmamasıdır. Elmi aspektdən istinadlandırılmış və bütün faktorlar diqqətə alınmaqla tərtib edilmiş dayanıqlı tərəqqi strategiyasının işlənilməsi tərtib edilməməsidir.

Azərbaycan Respublikasında işsiz, əməkbacarıqlı əhalinin çox olması adətən bölgələrdə, kənd yerlərində iş yerlərinin məhdudluğu ilə əlaqədardır. Bu problem isə təxminən kolxozların ləğv edildiyi perioddan başlayaraq artmışdır. Belə ki, bölgələrdə təməl iş fəaliyyəti aqrar təsərrüfat ilə əlaqədardır. Aqrar təsərrüfatda

təkbaşına yox, yalnız kollektiv formada işləməklə pozitiv nəticələr qazanmaq mümkündür. Diqqətə alsaq ki, heç də bütün kəndlilər fermer və yaxud təsərrüfatçılıq bacarıqlı olmur, təkbaşına effektiv iş yarada bilməyən və mənfəət qazanmayan, o cümlədən kənddə istifadə edə biləcəyi digər bir sənətə və peşəyə sahib olmayan kənd sakini qazanc üzrə böyük şəhərlərə, bəzən isə başqa dövlətlər üz tutmalı olur. Nəticə etibarı ilə kənd əhalisinin, habelə də aqrar təsərrüfat ilə məşğul olanların sayı düşür, əksinə yararlı torpaq bölmələri istifadəsiz qalır. Beləliklə özünü aqrar təsərrüfatla təmin etməyə qadir olsa da ölkəyə mənşəyi məlum olmayan mallar idxalat edilir, burdan da sağlamlıq da həmçinin daxil olmaqla cəmiyyət üzrə çoxsaylı problemlər meydana çıxır.

Əhalinin böyük əksəriyyətinin şəhərlərdə, əsas da Bakı və Bakıətrafi ərazilərdə toplanmasının çeşidli səbəbləri mövcuddur. Araşdırmaq lazımdır ki, nə üzrə rayon sakinləri öz kəndlərində müfəssəl torpaq bölmələrini, səfalı təbiəti, rahat evi, həyəti qoyub Bakıətrafi kəndlərdə bir çox hallarda balaca bir evdə məskunlaşaraq təsərrüfatçılıq ilə məşğul olmağa üstünlük verirlər. Məsələn olaraq, Bakı kəndlərində istixana mühitində pomidor və yaxud başqa tərəvəzlərin becərilməsi işində fəaliyyət göstərən vətəndaş üzrə bu iş sakini olduğu kənddə təşkil olunması mümkün olmazmı və yaxud rayonlardan gəlmiş çoxsaylı insanların çeşidli fəhlə xüsusiyyətli işlərdə daş karxanaları, avtoserverlər, çayxanalar, mebel təmiri sexlərin və s. - də köməkçi vəzifələrdə çalışmaları halları tez tez rast gəlinməkdədir. Bu tipli işlə rayonlarda da təşkil edilə bilməzmi? Bütün bu məsələlərin səbəbləri tədqiq edilərək aradan qaldırılmalı, təşviq edici tədbirlər gerçəkləşdirilməlidir. Bir milyondan çox məcburi köçkünün əsas hissəsinin paytaxtda məskunlaşması bölgə əhalisinin sosial - iqtisadi mühitini xeyli ağırlaşdırır. Başqa regionların sakinləri həmişəlik yaşayış məkanını tərk etməsə, yerində iş ilə təmin edilib öz regionunun tərəqqisində iştirak etsə toplumda yerli iqtisadiyyatın tərəqqisində daha faydalı olar ki, bu isə ölkədə daxili istehsalın diversifikasiyasına, ÜDM-in çoxalmasına, idxalatın tədricən azalmasına gətirib çıxarar. Ölkə rəhbəri də bölgələrin tərəqqisi barədə çıxışlarında yerli bazarı təmin etmək üzrə sahibkarlığın tərəqqi etdirilməsi, qeyri - neft sferasının tərəqqisinə bir

baş a təsir edən faktor qismində daxili istehsalın artırılması tədbirlərinin gerçəkləşdirilməsi məsələlərinə əsas yer verir.

Hazırkı mühitdə əsas yönlərdən biri əlbəttə, kənd yerlərində əhali üzrə səmərəli təsərrüfat fəaliyyəti mühitinin ərsəyə gətirilməsidir. Bu işə dövlət köməyi ilə mümkündür. Problemi tez bir vaxtda həll etmək üzrə bölgələrə peşəkar mütəxəssislər cəlb edilməli, yerlərdə baxış keçirilərək bölgəvi - xarakteristikalar diqqətə alınmaqla hər bir regionun iqliminə, mühitinə, torpağının münbitliyinə müvafiq malların yetişdirilməsi ilə əlaqədar əhalinin maarifləndirmək vacibdir. Bunun üzrə yerlərdə kurslar formalaşdırmaq mümkündür. Dövlət orqanları tərəfdən uyğun ixtisasartırma, sənət kursları vasitəsi ilə region əhalisini motivə edə biləcək və onlar üzrə faydalı olacaq məsələləri əhatələmək lazımdır. Nəzərdə saxlanılmalıdır ki, aqrar təsərrüfat ən faydalı qeyri - neft bölmələrindən biridir ki, burda tullantısız fəaliyyət baş tutur, bir bölmədə tullantı sayılan başqa bölmə üzrə gübrə və s. qismində lazımlı olur. Hələ emal fabrikələrini və tədarük məntəqələri yaxınlıqda olduğu halda bu daha effektiv fəaliyyətin gerçəkləşdirilməsinə səbəb olur. Bölgələrin tərəqqisi hər kəsin öz evinə yaxın işlə təmin edilməsinə səbəb olur, dolanışığa görə ailəsindən uzaq, kirayə və ya başqa mürəkkəb mühitdə yaşamaq məcburiyyətindən insanları sərbəst edər.

Göründüyü üzrə məsələ yalnız maddi sıxıntılarla əlaqədar olmur, başqa problemlər də yaranır. Bütün bunları diqqətə alaraq, qeyri - neft sferasının tərəqqisinin zərurət qismində aktuallaşdığı hazırkı periodda məsələlərin həllini ən təməl yönə - aqrar təsərrüfata yönlətmək, əmək bacarıqlı əhalinin məşğuliyyətsiz qalmamasına səy göstərmək lazımdır.

Azərbaycan Respublikası bölgələrinin sosial - iqtisadi tərəqqisi üzrə Dövlət Proqramları da gerçəkləşdirilir. Bölgələrdə sosial siyasətin əsas hədəfini əhalinin sosial və iqtisadi ehtiyaclarının daha effektiv ödənilməsi, onların həyat mühitinin yaxşılaşdırılması formalaşdırır.

Daxili büdcələrin tərəqqisi və gəlirlərinin çoxalması, bölgələrin iqtisadiyyatının tərəqqisinin dinamikləşməsi, dövlət büdcəsində bölgələrə ayrılan subsidiyaların, dotasiyaların minimalizasiyası, menecment aparatının ixtisar

olunması və bu bölməyə ayrılan məsrəflərin azaldılması bu siyaətinin əsas yönələri qismində vurğulamaq olar. Təkmil vergi strategiyasının icra edilməsi büdcə gəlirlərinin çoxalmasına, ölkə və bölgələr üçün iqtisadi tərəqqiyə səbəb ola bilər.

Əhali məşğulluğunu təmin etmək üçün bölgələr üçün aşağıdakı yönərdə təkmil vergi siyaətinin təməl faktorları və məşğulluq siyaəti gerçəkləşdirilməkdədir (Azərbaycan Respublikasının vergi xəbərləri. 2018):

- Daxili büdcələrin gəlirlərinin artması üzrə, bölgələrdə istehsal bölmələrinin qurulmasına potensiallar yaradılması, əvvəllər vergilərdən azad olunması və yaxud vergi güzəştlərinin tətbiq olunması və vergi həddlərinin aşağı salınması

- işsizliyin neqativ nəticələrinin aradan qaldırılması və işsizlərin sosial müdafiəsinə aid tədbirlərin gerçəkləşdirilməsi;

- Müstəqil iqtisadiyyatın və liberal rəqabətin aparılması üzrə fərman və sərəncamların verilməsinin zəruriliyi

- Daxili istehsalı və yaxud daxili bazarı qoruyan gömrük siyaətinin təkmilləşdirilməsi

- təşkilat və qurumların kadr siyaəti bölməsindəki işinin uyğun məşğulluq xidməti orqanları ilə birlikdə aparılmasının təkmilləşdirilməsi;

- ərazi sosial - iqtisadi tərəqqi və məşğulluq proqramlarının tərtib edilib gerçəkləşdirilməsi;

- İstehsalda vergi həddlərinin hər hansı bir müddət üçün aşağı endirilməsi nəticəsində vergi ödəyiciləri sayının artırılması

- qeyri - neft sferasında, xüsusən aqrar, toxuculuq, emal təşkilatları və xidmət bölmələrinin tərəqqisi hesabına yeni iş yerlərinin ərsəyə gətirilməsi;

- Vergidən yayınma halları qarşısının alınması üzrə ciddi tədbirlərin gerçəkləşdirilməsi , vergidən yayınan təşkilat və qurumlara cəza tədbirlərinin tətbiq olunması və dövlətin bu işə ciddi nəzartinin icra edilməsi

- fermerlərin biznes fəaliyyətinin sığorta edilməsi və sığorta bazarı seqmentinin diversifikasiyalaşdırılması.

Bölgələrin tərəqqi etdirilməsi üzrə aqrar təsərrüfata diqqətin artırılması, kənd

sakinlərinin məkanlarda məşğulluq həddinin yüksəldilməsi, birlikdə təsərrüfatların təşkil edilməsi, əhalinin lazımi texniki avadanlıqlarla təmin edilməsi yönündə həm dövlət, həm bələdiyyə, həm də fərqli investorlar müştərək fəaliyyət tədbirləri gerçəkləşdirilməlidir. Hər şeyi yalnız dövlətdən gözləmək ilə iqtisadi tərəqqiyə nail olmaq həqiqi deyil, ölkənin tərəqqisində hər bir vətəndaş motivə malik olmalı, potensialı üzrə bu işə öz töhfəsini verməlidir.

Ümumilikdə ölkəmizin iqtisadi imkanı olduqca böyükdür. Yalnız son illərdə büdcədə artım tempinə rəğmən, demək olar ölkənin iqtisadi potensialına müvafiq deyil. Ölkədə yürüdülmən vergi siyasətinin təməl və əsas hədəfi neftsiz iqtisadiyyatın tərəqqisinə və əmək bazarının daha effektiv olmasına nail olmaqdır.

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR

Məşğulluq yaratmaqda müvəffəq olan ölkələrin həyata keçirdiyi siyasətlərə baxıldıqda, istehsalın artırılmasına yönəlmiş siyasətlərə əlavə olaraq vergi endirimlərinin də dəstəkləyici amil kimi istifadə edildiyi görülür. Lakin vergi güzəştləri yalnız məşğulluq yaratmaq üçün kifayət deyil. Beləki, işçi qüvvəsinin təhsil səviyyəsinin və yeni texnoloji inkişafı uyğunlaşmasının məşğulluq xərcləri qədər vacib olduğu görülür. Çünki əmək bazarının yeni istehsal üsullarına uyğunlaşma baxımından onun təhsili işəgötürənlər üçün vacib xərc amildir və “əmək haqqı sərtliyi” yaradır.

Əmək bazarındakı elastiklik məşğulluğun artırılması istiqamətində həyata keçirilən siyasətin səmərəliliyi baxımından nəzərdən keçirilməli məsələlərdən biridir. Ölkəmizdə əmək müqaviləsi olmayan əmək xərclərinin artıq olması, işə qəbul prosedurlarının çoxluğu işəgötürənləri, yeni işçi işə götürmək əvəzinə, artıq işləyən işçiləri daha çox işlə yükləməyə vadar edir. Həqiqətən də, son illərdə istehsalın artmasının məşğulluq yaratmamasının səbəblərindən biri firmaların yeni işçilərin işə cəlb edilməsi əvəzinə, daha çox iş vaxtı ödəmək hesabına mövcud işçilərdən istifadə etmələrini daha sərfəli hesab etməsidir.

Getdikcə ölkəmizin dünya arenasında nüfuzu daha da artmaqdadır. Əmək bazarında ixtisaslı kadrların da artması nəzərə alaraq bu sahədə vergi sistemini optimallaşdırmaq zərurəti yaranır. Bunun üçün vergi sisteminin təkmilləşdirilməsi yönündə labüd işlər görülməlidir. Bu aspektdə dissertasiya işi ilə əlaqədar gəldiyim nəticələr və təkliflər aşağıdakı kimidir :

- Əmək bazarının fəaliyyətini yaxşılaşdırmaq üçün vergi siyasətindən istifadə edərkən onları xüsusi işçi qruplarına (ailəli qadın, tək analar, aşağı təhsilli şəxslər) və iqtisadi sahələrə yönəltmək daha yaxşıdır.

- Vergi əmək gəlirindən istehlak vergisinə keçidi məşğulluğun artırılmasına və vergitutmanın səmərəliliyinin azaldılmasına yönəlmiş bir strategiyanın bir hissəsi ola bilər

- İslahatlar, ölkə səviyyəsində vergi / müavinət sistemlərinin xüsusiyyətləri və

institusional parametrlərin daha dərindən nəzərə alınmasına əsaslanaraq, ölkələrarası analizdən fərqli bir bölgü səviyyəsində aparılmalıdır.

- Transferlərdən faydalananlar üçün vergi dəyişikliyinə ƏDV-yə mümkün mənfi paylayıcı təsiri diqqətlə nəzərə alınmalıdır.

- Mənfi marjinal gəlir vergisi dərəcələri, agentlərin yalnız "intensiv" marjası boyunca tənzimlədiyi bir modeldə heç zaman optimal deyildir. Belə bir vəziyyətdə yüksək marjinal vergi dərəcələri gəlir bölgüsünün ən aşağı hissəsində optimaldır.

- Gəlir vergisi bölməsində tərəqqiyə nail olmaq üzrə gəlir vergisinin dərəcələrinə, vergi yükünün proporsional bölüşdürülməsinə əhəmiyyət verilməlidir. Vergi yükünün proporsional paylaşdırılması yönündə atılacaq ən mühüm addımlardan biri gəlirlərin həddinə müvafiq vergi həddlərinin müəyyən olunmasıdır. Yəni yüksək gəlirə malik vergi ödəyicilərinin gəlirlərindən yuxarı hədd ilə, aşağı gəlirli vergi ödəyicilərindən isə aşağı hədd ilə vergi tutulması məqsəddə müvafiq olardı.

- Bazar əlaqələri mühitində əmək bazarında əmək bazarına olan ehtiyac və təklifin razılaşıdırılmış mexanizminin dinamikliyinin təmin olunmasına yönləndirilmiş fəaliyyətin diversifikasiyalaşdırılması, insanların motivasiyasının möhkəmləndirilməsi və ixtisaslı əməkdaşların rəqabətədayanıqlılığının yüksəldilməsi yönündə tədbirlər görülməlidir.

- Geniş əmək təklifi reaksiyalarının daxil edilməsi optimal vergi sistemini şəklini mühüm yollarla dəyişdirir. Həqiqi iştirak elastikliyi, ən az maaş alan işçilərin iştirakına maneə törətməmək üçün aşağı dərəcəli vergi dərəcələri ilə üzləşmələrini tələb edir. Mənfi marjalı vergi dərəcələri arzu oluna bilər.

- Yaşa bağlı gəlir vergiləri səmərəliliyi artırır.

- Birgə vergi tətbiq edilməsi fərdi vergi tətbiqinə nəzərən daha məqsəduyğundur, çünki birincisi əmək təchizatı daha elastik olan şəxslərə daha aşağı marjinal vergi dərəcələrini tətbiq edir.

- Səmərəliliyin artmasına ikinci dərəcəli işəgötürənlərə vergi yükünü azaltan neytral vergi islahatları ilə nail olmaq olar. Bu nəticəyə çatmağın dolaylı yolu, ictimai qayğıya ehtiyacı olan uşaqlara qulluq və yaşlılara qulluq xidmətləri kimi

əlavə əmək qüvvəsi mallarını təqdim etməkdir.

- Əmtəə vergisi üzrə fərqləndirmə səmərəliliyin artırılması effektiv ola bilər. Xüsusilə, istehlakçı xidmətlərinin alınmasında vergi dərəcəsinin aşağı olması həm agentlərin bazarda işçi qüvvəsi təmin etməsini stimullaşdırır, həm də aşağı ixtisaslı işçilər arasında işsizlik səviyyəsini azalda bilər.

- Optimal ixtisar vergiləri işçilərin işdən çıxarıldıqdan və işsiz qaldıqdan sonra gəlirləri itirilən işsizlik müavinətləri və əmək haqqı vergilərinin məbləğinə bərabərdir.

- Gəlir vergisinin tətbiqinin perspektiv tərəqqisinin təmin olunmasında vergi qanunvericiliyinin qayda və şərtləri barədə vergi qurumları əməkdaşlarının və vergi ödəyicilərinin informasiya ilə təmin olunması da olduqca önəmlidir və bu yöndə maarifləndirmə tədbirləri görülməlidir.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

Azərbaycan dilində

1. Abbasov Ə.M., Sadıqov M.M. (2010) “Azərbaycan Respublikasının regionları: maliyyə və vergi potensialının proqnozlaşdırılması problemləri”. Bakı, “Elm və Təhsil”, 436 səh.
2. Allahverdiyev D.İ., (2012) “Büdcə-vergi siyasəti və iqtisadi təhlükəsizlik” Bakı, “Azərnəşr” 521 səh.
3. Allahverdiyev H.B, Qafarov K.S., Əhmədov Ə.M., (2017) “Milli iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi” Bakı, “Yazıçı” 412 səh.
4. Bağırov D.A., (2006) “Vergi nəzarəti”. Dərslik. Bakı, “Nafta-Press” 474 səh.
5. Bayramova S.R., Qurbanova S.Ə. (2009) “Gəlirlər və əmək haqqı siyasəti”. Dərslik. Bakı, “Yeni Nəsil” 330 səh.
6. Bədəlov Ş.Ş., Məhərrəmov R.V., Qurbanov T.Ə., (2013) “Büdcə sistemi” Dərslik. Bakı, “Səda” 452 səh.
7. Əjdərov F.H., (1997) “Vergi mexanizmlərinin formalaşması və təkmilləşdirilməsi problemləri”. Bakı, “Mütərcim”, 374 səh.
8. Həsənli M., (2008) “Vergilər” Bakı, “Pedaqogika” 298 səh.
9. Xankişiyev B., (2012) “Büdcə prosesi və büdcə təsnifatı” Bakı, “Nasir” 365 səh.
10. Kəlbiyev Y.A., (2012) "Vergi siyasətinin konseptual və praktiki aspektləri" dərslik, Bakı, “Şirvanəşr” 459 səh.
11. Quliyev T.Ə., (2011) Əməyin iqtisadiyyatı, Bakı, “Araz” 417 səh.
12. Quliyev T.Ə., (2013) İnsan resurslarının idarə edilməsi, Bakı. “Adiloğlu” 358 səh.
13. Mahmudov M., (2009) “Dövlət Büdcə Tənzimlənməsinin İqtisadi Problemləri.” Bakı, “Oskar” 298 səh.
14. Mehbalıyev S.İsgəndərov R., (2012) Əmək bazar və əhalinin sosial müdafiəsi, Bakı, “Nurlar” 415 səh.

15. Məmmədov F.Ə, Kəlbəyev Y.A., (2010) “Vergilər və vergitutma” dərslik. Bakı, “Kompas-Azərbaycan” 418 səh.
16. Məmmədov F.Ə., Musayev A.F., Sadıqov M.M., Rzayev Z.H., Kəlbəyev Y.A., (2011) Vergitutmanın nəzəri və metodoloji əsasları. Dərslik. Bakı, “Elm və həyat” 245 səh.
17. Məmmədov F.Ə., Musayev A.F., Sadıqov M.M., Rzayev Z.H., Kəlbəyev Y.A., (2011) “Vergitutmanın nəzəri və metodoloji əsasları” Dərslik. Bakı, “Ozan” 381 səh.
18. Məmmədov F.Ə., Musayev A.F., Sadıqov M.M., Kəlbəyev Y.A., Rzayev Z.H., (2010) Vergilər və vergitutma, dərslik Bakı, “Sabah” 265 səh.
19. Miləkov N.V., (2017) Naloqi i naloqoblojenie. Moskva, “Əkinçi” 365 səh.
20. Musayev A., (2014) Vergi siyasətinin iqtisadi problemləri. Elmi əsər. Bakı, “Təknur” 454 səh.
21. Musayev A., Kəlbəyev Y., Hüseynov A., (2002) Azərbaycan Respublikasının vergi xidməti: islahatlar və nəticələr. Dərs vəsaiti. Bakı, . “Altun Kitab” 452 səh.
22. Musayev A.F., (2010) “Azərbaycan Respublikasının vergi xidməti: islahatlar və nəticələr” Bakı, “Zəkiyev” 358 səh.
23. Musayev A.F., Kəlbəyev Y.A., (2006) “Azərbaycan Respublikasının vergi xidməti: islahatlar və nəticələr”. Bakı, “Xəzər Nəşriyyatı MMC” 368 səh.
24. Musayev A.F., Rzayev Z.H., Süleymanov Q.S. Vergi sistemi., (2008) Dərs vəsaiti. Bakı, “Mars Print” 365 səh.
25. Musayev C.T., (2007) "Yeni iqtisadi şəraitdə Azərbaycanda büdcə-vergi siyasətinin təkmilləşdirilməsi istiqamətləri" Bakı, “OrXan” 357 səh.
26. Paşayev Z.Ş., (2009) Dövlətin iqtisadi siyasətinin formalaşmasında vergilərin rolu, ADİU Beynəlxalq Elmi-praktiki konfrans II kitab 21-22 dekabr 2009 “Təhsil” səh.275-286

27. Rzayev P.Q., (2013) “İqtisadiyyatın vergi tənzimlənməsi mexanizminin stimullaşdırıcı rolunun artırılması istiqamətləri” Bakı, “Azərbaycan Milli Ensiklopediyası” 268 səh.

28. Sadıqov M.M., (2011) “Azərbaycan Respublikasının maliyyə potensialının formalaşması problemləri”. Bakı, “Azərbaycan” 496 səh.

29. Səfərov P.M.,(2009) “Əmək bazarında işsizlik Əmək və sosial problemlər”. Bakı, “Çinar-Çap” 321 səh.

30. Vəliyev D.Ə., Balakışiyeva Y.N., Rəfibəyli İ.R., İmanov E.E., Qarabalov E.M., (2003) Vergi hüququ. Bakı, “Azərənəşr” 325 səh.

İngilis dilində

1. Doligalski P., (2019) ,“Optimal Income Taxation and Commitment on the Labor Market”, University of Bristol,pp 39

2. Heady C., Johansson A., Arnold J., Brys B. and Vartia L. (2009), “Tax policy for economic recovery and growth”, University of Kent, School of Economics, Discussion Papers 925.

3. Keen M., Klemm A. and Perry V. (2014), “Tax and the crisis, Fiscal Studies”, 31(1), pp. 43-79.

4. Lipinska A. and von Thadden L. (2016), “Monetary and fiscal policy aspects of indirect tax changes in a monetary union, ECB Working Paper Series”

5. Reinhart C.M., Rogoff K. (2015), “The Aftermath of Financial Crises”, American Economic Review 99, pp. 466-472

6. Rutkowski J., Walewski M., (2016) “Taxation of Labour”,pp 33.

7. Universita’ bocconi (2011) “The role and impact of labour taxation policies”, Milan, 262 p.

Rus dilində

1. Бабич А.М., Павлова Л.Н., (2000) “Государственные и муниципальные финансы: Учебник для вузов.” М., 687 стр.
2. Балацкий Е.В., (2002) «Эффективность фискальной политики государства», Проблемы прогнозирования, ИНП РАН, 2000, № 5, с.323аяц Н.Е. Теория налогов. Минск., 236 стр.
3. Девере М.П., (2002) “Экономика налоговой политики.” Под ред.. Москва, Филинь, 328 стр.
4. Мусаев А.Ф., Садыгов М.М., Магеррамов Р.Б., Салаев Р.А., (2005) “Налоги и налогообложение в Азербайджане.” Баку. Элм, 524 стр.
5. Садыгов М.М., Зейналов В.З., Садыгова Г.М., (2001) “Рыночная экономика: финансы и налоги.” Баку, 465 стр.
6. Соколов А.А., (2003) “Теория налогов.” Москва, 362 стр.

İnternet resursları

1. Dövlət Statistika Komitəsinin rəsmi saytı - stat.gov.az

Cədvəllərin siyahısı

Cədvəl 1: Məşğulluq bölməsində təməl sosial-iqtisadi indikatorlar.....	27
Cədvəl 2: İqtisadi aktiv əhalinin sayı.....	34
Cədvəl 3: İqtisadi aktiv əhalinin tərkibi (%lə).....	36

Qrafiklərin siyahısı

Qrafik 1: Məşğulluğun təməl indikatorları.....	28
--	----